

A. AVGVSTINI DE CIVITATE DEI

SANCTI
AVRELII AVGVSTINI
EPISCOPI
DE CIVITATE DEI
LIBRI XXII

RECOGNOVERVNT
BERNARDVS DOMBART
ET ALFONSVS KALB

VOL. II

LIB. XIV—XXII

EDITIO QVINTA

STVTGARDIAE ET LIPSIAE
IN AEDIBVS B. G. TEVBNERI MCMXCIII

EDITIO STEREOTYPA AVCTIOR EDITIONIS QVARTAE
ANNI MCMXXVIII

Die Deutsche Bibliothek – CIP-Einheitsaufnahme

Augustinus, Aurelius:

[De civitate Dei]

Sancti Aurelii Augustini episcopi De civitate Dei libri XXII /
recogn. Bernardus Dombart et Alfonsus Kalb. –
Stutgardiae ; Lipsiae : Teubner.

(Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum
Teubneriana)

NE: Dombart, Bernhard [Hrsg.]

Vol. 2. Lib. XIV–XXII. – Ed. stereotypa ed. 5. (1981). – 1993
ISBN 3-519-01105-0

Das Werk einschließlich aller seiner Teile ist urheberrechtlich geschützt. Jede Verwertung außerhalb der engen Grenzen des Urheberrechtsgesetzes ist ohne Zustimmung des Verlages unzulässig und strafbar. Das gilt besonders für Vervielfältigungen, Übersetzungen, Mikroverfilmungen und die Einspeicherung und Verarbeitung in elektronischen Systemen.

© B. G. Teubner, Stuttgart 1981, 1993

Printed in Germany

Druck und Bindung: Wissenschaftliche Buchgesellschaft,
Darmstadt

PRAEFATIO.

Cum de maiore parte eorum codicum, quos in posteriorum novem librorum textu constituendo respexi, iam in prioris voluminis praefatione, quantum satis putavi, disseruerim, restat ut hic de illis libris manuscriptis pauca, unde uniuscuiusque condiciones satius intellegantur, in supplementum afferam, antequam de codicibus nondum tractatis (E, D, H) disputem.

Ac primum quidem de codice V indicare liceat me in V locis eius interpolatis (cf. vol. I praef. p. IV) hos quoque numerandos esse suspicari: in vol. II p. 22, 19 dei V^E; 97, 19 dictum est V¹H; 124, 6 a iudaeis V^Hb; 128, 2 post hoc V^H; 130, 18 si cuiuslibet V^g; 163, 20 ibi omnes completi V. In eodem autem codice crebro litterae b et u(v) confusae sunt*), quae permutatio ubique fere in L(A), rarius in C et in recentioribus mss deprehenditur. —

Ex libris Parisinis (cf. vol. I p. VI sq.) codicem g, Corbeiensem olim, et Duebner (p. 1194) et Hoffmann (vol. II praef. p. IV sq.) pluris aestimabant quam ceteros, cum interpolationibus minus deformatus esse**) videretur. Minuitur autem eius auctoritas plurimis calami mendis simillimis eorum, quae in cod. C, et ipso Corbeiensi, occurrunt (cf. Hoffm. I praef. p. III sq.; Kalb, Bayr. Bl. f. Gymn.-W. 1927 (63) p. 162 sq.). Inprimis confunduntur litterae e et i (ita semper fere legitur septim, decim; cf. vol. II 573, 1 treginta; 349, 12 triplecari; 375, 8 omnes qui (= omnesque!); 403, 11 subripet; 541, 2 damnabilis (= -les); 566, 35 ricitari; 622, 21 relecturi (= relicturae!); 875, 9 se (= si!) etc.), ut nonnunquam difficile sit verborum tempora vel genera dis-

*) Cf. e. gr. vol. II p. 13, 7; 14, 22; 31, 27; 34, 23; 44, 26; 80, 26; 92, 13; 20; 123, 20; 23; 191, 16; 20; 192, 11; 195, 5.

**) Cf. autem II 125, 5; 7; 231, 27; 243, 16; 20; 278, 23; 309, 6; 314, 29; 315, 16; 17; 336, 25; 421, 10; 461, 6; 467, 32; 484, 19; 492, 15; 493, 12; 496, 15; 18; 502, 16; 508, 21; 509, 22; 519, 20; 623, 10; 624, 22; 26.

cernere (velut in p. 220, 10 spernit; 231, 4 eruit; 296, 26 ostendit; 26 procedit; 375, 3 alet; 9 possent; 330, 29sq. colligemus; 542, 9 dicitur; 615, 2 munire). Saepe etiam o pro u positum est aut versa vice (e. gr. 374, 15 consolabat (= *consulebat!*); 338, 6 (551, 27) poto; 382, 25 subditus; 511, 31 sulphoris; 545, 28 nummolis; 588, 13 parnolis; 603, 24 tut; 615, 2 totius aliaque). Aspiratio aut falso posita (velut 542, 1 hunum; 569, 2 habissent; 590, 28 huteris... hutrumlibet; 592, 6 hutique etc.) aut omissa est (cf. 552, 14 oc; 15 ac; 598, 18 aborrent; 599, 3 detractur; 539, 28 abeat (= *habeat!*)). Rarius litterae a et o (velut 375, 2 circumualet; 400, 20 solus; 419, 23 uocatione), a et e (cf. 382, 3 punians), g et i(j) permutatae sunt (cf. 411, 29 eierunt (= *egerunt!*); 606, 19 egecit; 615, 13 progeto; 580, 19 ienua (= *genua!*)). Ut ergo codicem g non 'optimae notae' iudico, ita eum utilem et in componendo posteriorum librorum textu praeter B, p, D maxime respiciendum duco. —

Maiores interpolationum numerus quam in g invenitur 1 in cod. 1*); accedunt multi scribarum lapsus (e. gr. crebro possi(n)t et posse(n)t confusa sunt**) et arbitrariae ordinis vocabulorum permutationes. —

B Codicis B cum Parisino a consensus (cf. vol. I praef. p. X) in posteriore operis parte multo minor apparet quam in priore (cf. vol. II p. 28, 2; 39, 13; 67, 29; 90, 29; 102, 13; 140, 15; 142, 16; 185, 3; 339, 22; 371, 23; 548, 7; 568, 29); nonnunquam verba locorum e sacris scripturis excerptorum congruenter utrobique ad Vulgatam accommodata sunt (cf. II 60, 10; 97, 20; 146, 24; 166, 27; 297, 5; 24; 523, 6; 541, 17). Propior autem affinitas inter codd. B et e multis peculiaribus amborum lectionibus ostenditur (cf. II 4, 17; 22, 17 (e²); 32, 17; 35, 3; 39, 13 (e²); 42, 12; 66, 12 (e²); 110, 14; 119, 20; 123, 24; 169, 20; 171, 8; 218, 17; 240, 29; 283, 15; 318, 24sq.; 323, 26; 340, 17; 25; 360, 13; 361, 9; 372, 20; 376, 18; 393, 16; 25; 397, 1; 405, 24; 417, 19; 419, 23; 424, 16; 430, 6; 16 (e²); 433, 17; 445, 29; 500, 1 (BDe); 501, 29 (e²); 503, 17; 521, 15; 530, 22 (Bbe); 555, 9; 557, 9; 582, 18). In

*) In vol. I cf. p. 243, 10; 264, 10; 266, 22; 272, 24; 273, 6; 284, 7; 340, 33; 357, 11; 370, 6; 382, 27; 398, 13; 400, 12; 472, 20; 509, 18; 513, 30; 515, 8; 525, 2; 15; 531, 16; 532, 26; 542, 23; 544, 30; 549, 10; 564, 25; 566, 21; 573, 16; 588, 32; 598, 14; in vol. II p. 5, 19; 18, 28; 21, 24; 23, 30; 29, 3; 35, 19; 38, 22; 44, 22; 52, 11; 54, 7; 55, 8.

**) Cf. vol. I 312, 2; 391, 4; 23; 519, 31; 529, 28; 540, 11; 542, 28; 553, 18; vol. II 34, 13; 38, 23; 43, 9; 55, 29.

vol. II p. 397, 25 interpolatio uituperatur codicibus **BDae** communis est. *)

Plurimis denuo testimoniis affirmatur editionis Maurinae (quam v plerumque secuta est) auctores codice **B** prae ceteris usos esse (cf. vol. I praef. p. XI), cum multae lectiones peculiares **, plures vocabulorum transpositiones *** in solis **Bv** appareant. At enim in catalogo librorum mss, quos patres Maurini adhibebant (cf. Duebneri edit. p. 1193), Bernensem nostrum recognoscere non potui. †) —

Cod. Monacensis lat. n. 6259 (= **R**), olim Frisingensis ††), membran. in 2°, saeculo X ineunte, ut videtur, scriptus, foliis 188 libros XV—XXII amplectitur. Folia 17—86 et 83—166 binis columnis conscripta sunt, cetera uno per totam paginam tenore. Priores codicis partes una manu exaratæ insigni scripturae sinceritate excellunt, reliquae a compluribus scribis haud pari ubique diligentia confectae esse videntur. Nusquam singulorum capitum distinctiones aut tituli reperiuntur.

Hunc librum ms Dombart, quamquam eum neque mendis erroribusque neque interpolationibus vacare non ignorabat, dignum iudicavit, quem in dubiis extremorum librorum locis praecipuum ducem haberet, neque hac sententia discessit, cum Em. Hoffmann (in editionis suae vol. II praef. p. III sq.) illius codicis fidem argumentatione haud levi in dubium vocavisset.

*) Etiam codicem **A** partim cum **e** (e¹) coniunctum esse his fere locis demonstratur: vol. II 294, 23; 299, 11; 325, 4; 10; 327, 5; 334, 6; 21 (**Aae**); 335, 7; 341, 34; 342, 3; 439, 22; 456, 10; 489, 29; 529, 11; 12; 536, 1. De codd. **H** et **e** cf. p. XI!

**) Cf. vol. II p. 14, 7; 25, 30; 27, 5; 52, 27; 80, 2; 97, 14; 117, 32; 119, 1; 3; 122, 3; 11; 124, 24; 125, 19; 143, 27; 159, 14; 162, 8; 30 etc. — 303, 4; 305, 18; 323, 9; 352, 28; 367, 32; 391, 20; 394, 1; 401, 16 etc. — 469, 18; 471, 26; 495, 4; 508, 26; 514, 13; 21; 23; 538, 11; 539, 5; 11; 542, 4; 545, 19; 575, 11; 589, 8; 18; 602, 11; 630, 25; 631, 18.

***) Vol. II p. 7, 18; 10, 5; 15, 6; 16, 30; 17, 29; 25, 1 etc. — 63, 1; 74, 1; 10; 75, 14; 79, 27; 82, 16; 108, 18; 110, 31; 111, 21 etc. — 229, 3; 12 sq.; 238, 14; 247, 30; 251, 15; 266, 18 etc. — 377, 13; 393, 12; 404, 5; 440, 24; 31; 444, 19; 459, 15; 467, 1; 470, 24; 478, 2; 483, 29; 488, 18; 502, 1; 551, 3; 557, 12; 570, 17; 574, 7; 583, 20; 600, 16; 616, 14; 623, 24; 633, 11.

†) Codicem **B** in regione Augustae Treverorum scriptum esse e 'Scti. Maximini' nomine inscripto conicere nescio an liceat (cf. vol. I praef. p. IX adnot.).

††) Fol. 1^r: 'iste lib ē scē marie et scī corbī frisiḡe' (Idem fere in cod. **F** fol. 2^r legitur).

Quanti autem re vera sit codex **R**, cuius lectiones saepe, praecipue sub finem operis, a ceteris libris mss plane abhorrent, difficillima est quaestio. Si enim in libris XV et XVI huius codicis lectiones cum **V** conferimus, ubique summum optimarum lectionum consensum invenimus, sed iisdem locis etiam alios codices, inprimis Patavinum (= **p**), quem Hoffmann ceteris praeferebat, cum **V** conspirare negari non potest. Paucas lectiones **V** cum solo **R** communes habet (vol. II p. 86, 31; 102, 22; 117, 31; 118, 21; 159, 30; 166, 20; 176, 19) neque plures quam cum aliis quibusdam mss (**B**, **H**, **e**, **b**). Haud ita raro **R** unâ cum **p** aliisque a cod. **V** dissentit. Non magis porro quam **p***) codex **R** interpolationum immunis est; has fere per libros XV et XVI enotavi**): p. 63, 4 belligerando; 74, 14 procreatos (**R**¹); 79, 1 disserendum; 86, 24 solis; 91, 31 essent; 99, 5 auctor; 102, 28 fuerat; 106, 2 dei sui; 122, 30 quod quid aliud; 123, 14 suorum; 139, 10 ordinantur (**R**¹); 147, 14 nominatur; 155, 6 est (= **γ**); 158, 33 id est iuxta (*cum aliis*); 171, 7 cognouimus (**R**¹); 175, 20 tenet (**R**¹). Alia potius levitati et negligentiae librariorum quam arbitrio et licentiae crimini dare velim (cf. e. gr. 75, 29; 79, 17; 93, 28; 144, 19; 145, 29; 146, 2 (**R**¹); 169, 11; 182, 19; 187, 1; 27). Sed etiam in eis locis, qui de sacris scripturis assumpti sunt, codex **R** nobis interdum singulares praebet lectiones, quas scribarum

*) Codex **p** interpolatus esse videtur his librorum XV et XVI locis: vol. II p. 66, 10 ipsum solum (= **G**^{1a}); 87, 15 illa diuers. putanda est mend.; 88, 25 quae ab; 90, 30 illos] hos; 104, 22 tamquam eum deus sic commoneret; 108, 15 faunos (= **H**^{2a} **ab**¹); 117, 13 conscendere; 119, 8 figuram habuit quod etiam; 121, 23 in sensibus et reuelata; 122, 80 quam] nisi (= **H**); 123, 14 cum enim ad; 152, 26 et ueni; 170, 28 inde adepti; 172, 12 manifestatur; 185, 2 repente maior uenit. expauit... Increbrescunt autem interpolationes codicis **p** in ultimis sex libris (cf. II p. 289, 30 sq.; 315, 18; 317, 28; 31; 426, 24; 443, 16; 448, 25; 452, 24; 466, 16; 27; 467, 15; 468, 25; 471, 16; 478, 13; 479, 26; 489, 9; 514, 24; 516, 21; 520, 4; 522, 19; 531, 30; 559, 13; 21; 562, 27; 567, 8; 568, 4; 570, 21; 592, 16; 597, 5; 9; 13; 15; 599, 22; 604, 28; 605, 11; 606, 7; 624, 3; 625, 27; 626, 4; 5; 7; 628, 28 sqq.). In capitulorum titulis codicis **p** fides aliquanto minoris pendenda est quam codicum **V** **F** **g**.

) Addo e sequentibus libris: 200, 23 qui] ad **R¹; 201, 15 aedificauit; 216, 10 quod (**R**¹); 232, 33 esse; 234, 27 namque] autem; 240, 5 ipsis; 394, 17 esse (= **DH**); 498, 5 hic ergo forte; 570, 30 curationis; 575, 32 haec; 580, 26 pauca in loco pro tempore; 592, 10 fieret; 618, 4 indignum est; 619, 5 esse incl.; 625, 6 est, quod; 630, 14 quod ait apostolus (= **γ**).

interpolationes meras memoriâ similibus locorum vel verborum, quae in ritus ecclesiastici libris adhibebantur*), ortas duco, velut in vol. II p. 89, 4 iugulavit (R¹); 28 habet (R¹); 128, 17 in terra eorum**); alibi in versionem antiquam Vulgatae verba vel vocabula immixta videntur (cf. p. 60, 21 et clama (= Babe¹); 129, 25 proximi sui (= GHbpr); 149, 26 de charra (= G¹Hab)).***

Quae omnia si deliberamus et perpendimus, monemur, ut cautius codice R — item codice p — textus fundamenta iacentes utamur. Ubi quidem R(D)egp (vel Rgp, RDp, RDeg) inter se consentiunt, aliqua de lectione vera est securitas, ubi autem discrepant, ambigere licet et licebit. Ne tamen vestigia codicis R omitterem†), non solum plurimis eius lectionibus praeclaris et indiciis prisci sermonis et scripturae antiquae, quibus eum ex optimo fonte fluxisse demonstratur, commotus sum, sed etiam eo, quod lectionum quarundam, quas cod. R adhuc solus exhibuerat et quibus interpolationum suspicionem excitaverat, adminicula inveni in codice D. In ultimis enim quinq; huius codicis foliis, quae saec. XI alia manu scripta esse videntur††) quam quaterniones praecedentes, has legimus lectiones cum uno R congruentes: vol. II p. 624, 1 in quantumlibet; 625, 10 liberauerat (rell. mundauerat); 626, 23

*) Scite Weyman monuit lectionem inter innocentes, quam exhibent codd. Rab in vol. II p. 478, 14, scribis ex liturgia missae familiarem fuisse.

**) Cf. etiam vol. II 303, 16 statuit; 369, 14 sicut angelum (Ra); 593, 29 in unitatem fidei.

***) Simili modo in cod. R interpolatos existimo hos locos: vol. II p. 203, 24 principibus (= G Vulg.); 231, 7 et om. (= Vulg.); 535, 25 incredulitate (= B¹(?) ~ D Vulg.); 595, 6 erunt (= D¹ Vulg.); 596, 1 circumferamur (= Vulg.); 596, 30 omnem ecclesiam (= Vulg.); 598, 1 omnes (cf. ~ Vulg.); qua de causa suspectas etiam habeo has lectiones in editione nostra servatas: II p. 227, 27 verberibus peccata (= Vulg.); 229, 22 es ei auxiliatus (cf. es aux. ei Vulg.); 240, 20 natus (= a¹ Vulg.); 247, 31 manibus (= b Vulg.); 588, 25 et 593, 6 fieri (= Vulg.).

†) Retinui in hac editione etiam nonnullas vocabulorum transmutationes, quas, cum solo codice R traditae essent, Dombart in textum receperat nullo saepius in adnotatione critica indicio facto; aut enim probabiliore aut tam probabiles mihi videbantur quam vulgaris verborum ordo (cf. II 436, 28; 553, 18; 568, 17; 578, 26; 585, 9; 586, 13; 588, 29; 591, 13; 595, 10; 599, 19; 611, 4; 612, 16; 614, 10).

††) Cf. p. VIII.

ipsi oculi etiam; 627, 7 *om. magna*; 629, 18 nos uisuros (*om. esse*); 631, 9 pulchritudo (*rell. species*)*; 631, 12 quod non; 632, 8 pacatissim(a)e; 10 corporis (*rell. carnis*); 634, 20 non (*rell. quam*). Quominus autem hunc tam mirum concentum eo ortum esse coniciamus, quod illa codicis D folia ex ipso codice B descripta sint, prohibemur ceteris discrepantiis verborum non exiguis (cf. e. gr. 621, 26; 623, 28 sq.; 624, 27; 625, 6; 9; 15; 627, 20; 629, 7; 18; 631, 2; 12; 632, 17; 635, 13). Quibus argumentis concludi posse existimo illam extremam codicis D partem eadem stirpe a reliquis codicibus plane diversa oriundam esse ac codicem B. —

Praeter duos Bernenses (B, β) iam in priore volumine adhibitos (cf. vol. I praef. p. IX sqq.) tertium eiusdem bibliothecae D codicem (n. 352 = D) contuli. Membranaceus est in 4°, continet foliis 109, in tredecim** quaterniones et quinque folia discriptis, libros XIX—XXII. Eum quondam Petri Danielis***) fuisse primi folii (1^r) inscriptione discimus. Hagen†) hunc librum saeculo XI adtribuit; et ego primum quidem folium (1^v) pulchra littera initiali eiusdem speciei cuius codex B multas exhibet ornatum††) illa aetate scriptum esse assentior itemque folia quinque ultima†††), altioribus acutioribusque litterarum formis, atramento fusciori, pluribus scripturae compendiis insignia, mediam autem partem*†) malim X^{mo} assignare saeculo quam XI^{mo}, cum facies scripturae haud multo distet a codice β. In hac autem vetustiore codicis D parte una manu plane clareque exarata permultae et variae displicent rasurae, quae utrum primae an secundae (vel tertiae?)*††) manus sint, interdum haud facile

*) Haud scio an recte Dombart in editione secunda opinatus sit voces 'pulchritudo' et 'species' glossas esse perperam in textum receptas, cum vocabulum 'illa' potius ad 'corporum' (lin. 7) referendum sit.

**) Numerus ultimi quaternionis radendo false in XII mutatus est.

***) Vide de hoc viro doctissimo, qui fuit ab anno c. 1530 usque ad annum 1604, Hagen Catalog. codic. Bernens. (1875) p. XI sqq.

†) L. c. p. 338.

††) Finitur huius folii textus verbis uoluptatis epicurus (p. 347, 15).

†††) Incipit haec pars a verbis in quibus mala (p. 621, 14).

*†) Inde a p. 347, 15 usque ad p. 621, 14.

*††) Tertiam manum in adnotatione critica notare non sum ausus, cum atramenti colore distinguendo, quo solo fere argumento uti poteram, parum considerem.

diuidices. Sed multis locis investigari potest, quid primitus scriptum fuerit. In ipso textu capitulorum distinctiones et tituli desunt; recentiore autem manu inde a libri XX cap. VII eadem fere argumenta brevia (e. gr. 'de mille annis', 'de solutione diaboli') margini adscripta sunt, quae in codd. γ et H (cf. p. XVII sq.) leguntur. Sed margine nimis postea resecto et illa argumenta et adscriptae lectiones quaedam notaeque ex parte mutilatae sunt.

Secunda codicis D manus (= D²) saepe errores lapsusve D¹ primae correxit, eadem saepe antiquas et bonas lectiones ita corrupit, ut scribam emendantem deterius exemplar secutum esse appareat.

Quamquam D non in optimis libris mss numerandus est, cum variae in eo exstant primae manus interpolationes*) et nonnunquam cognatio quaedam manifesta sit cum codd. b**) et B***), tamen eius lectiones haudquaquam viles existimo, quia medium quendam locum obtinet inter codicem R et ceteros mss. Nam si ex eis, quae in apparatu critico notata sunt, computare velis, quoties congruat D cum R, paulo minorem concordantium locorum numerum inuenias quam discrepantium. Quam mire vero illa quinque ultima codicis D folia cum verbis codicis R consentiant, supra iam demonstravi (cf. p. VII sq.). —

Cum autem prius huius operis volumen typis excudendum prope iam confecissem, ab Alberto Hartmann, praefecto bibliothecae publicae Monacensis meritissimo, mecum codex saeculi XIII (= H) communicatus est, qui post Dombarti mortem (1907) H Monachium translatus erat. Hic liber ms, membr. in 2°, inter codices Latinos n. 28185 insignitus, cum in libris quondam Cisterciensium monasterii 'Beatae Virginis in Caesarea'†) (Kaisheim) fuisset, ab anno 1804 usque ad 1909 in bibliotheca provinciali

*) Vide vol. II p. 353, 32; 362, 26; 391, 16; 394, 17 (= RH); 447, 34; 546, 31; 555, 14; 560, 7; 27; 575, 28; 578, 3; 579, 30; 31; 602, 1; 610, 21; 614, 26; 623, 27; 624, 1; 625, 15; 631, 19; 22; 632, 9. Rarius ceterum quam in aliis mss (velut B, H, 1) in codice D vocabulorum series mutata est: cf. p. 395, 8; 396, 15; 407, 2 (D¹); 425, 16; 442, 17; 459, 12; 460, 11; 510, 24 (D¹); 546, 13; 548, 31 (D¹); 553, 10; 562, 27; 635, 11.

**) Db: cf. 391, 14; 408, 3; 422, 12; 426, 4; 429, 14; 431, 5; 436, 10; 446, 7; 449, 4; 455, 11; 469, 31; 480, 23; 484, 19; 507, 19; 541, 15; 550, 23; 611, 23; 26; 633, 22.

***) Bd: cf. 349, 19; 355, 27; 379, 19; 404, 29; 405, 32; 407, 26; 27; 408, 30; 431, 3; 469, 2; 470, 21; 471, 18; 473, 24; 475, 17; 515, 16; 528, 7; 535, 28; 542, 8; 550, 24; 32; 615, 32.

†) Id in fol. 1^r legitur.

civitatis Neuburgiensis ad Danuvium sitae asservatus erat. Com-
plectuntur eius folia 262, binis columnis conscripta, omnes de
civitate Dei libros.*)

Etai H recentioris originis est quam ceteri mss praeter
q et p neque eiusdem in omnibus partibus pretii, cum qua-
terniones diligentissime scripti succedant neglegentioribus**),
tamen eum perscrutatus sum et in vol. II multas eius lectiones
exscripsi, ut et fundamenta emendationis in posterioribus libris
latius ponantur et magis perspicuum fiat, quomodo Augustini
verba manuscriptis per saecula tradita sint. Quae mihi autem
e prioribus libris (I—XIII) memoratu digna videbantur, infra in
supplementum addam. Atque in libris I—X quidem H se stirpe
codicum cum C cognatorum esse prodit; artius cum (C²)KF², praeci-
pue F, coniunctus esse videtur.***) Raro peculiaribus lectionibus

*) Dimidia parte folii 17 desecta desunt ex lib. II cap. XXI
verba ut Sallustius narrat (vol. I 79, 19) usque ad et utili-
tatis (81, 22). Quae deinde in lib. XVI c. IVsq. (vol. II p. 129, 22sqq.
a verbis et hoc inchoaverunt usque ad labium unum om-
nium (p. 132, 1) leguntur, suo loco omissa in cap. VI extremo
post gentium multo amplius (p. 134, 4) falso interposita sunt,
verbis ecce genus ... unum omnium (p. 129, 21sq.) repetitis.

**) Stolidis librariorum erroribus maxime libri priores et
medii depravati sunt rudi manu scripti. Haec satis erunt exempla:
vol. I 103, 7 Troia meruerit] troiam eruerit; 129, 31 Haec
quippe Hispaniae] Nec quippe hiis panie; 224, 31 hostium
Veientium] hostiumve gentium; 342, 1 Socrates] secretum;
355, 28 istud vos] studiosos; 574, 29 ad Deum] addimus.
Crebro vocabula neglegenter omissa aut mutato ordine posita
sunt. Glossa stultissime in textum inserta est in vol. I p. 383, 13:
tanta inter distantia siue interuallum capedo.

***) Cf. e. gr. vol. I 3, 15 hoc opere ad te inst. et mea prom.
debito; 5, 18 se seruos christi esse (= KF²); 6, 25 dicimus cum
nec (= KF²e); 54, 5 fili mi (= K²F²q); 56, 2 Sunt namque
qui (= K²B¹b²e²q); 57, 19 obscenicorum (= AK²F²); 94, 9 tribu
amouit (= C²A²e); 117, 20 beniuolentia (cf. A²F²); 122, 7 terri-
bilia (= A²F²e); 134, 19 mutuis repente dicam (= K²F²Bb²q);
174, 11 consentientes (= C²A²F²Ba); 225, 13 multos se tales
(= C²F²e); 239, 19 iactabantur (= K²F²); 260, 13 occultabantur
(= A²K²F²); 310, 25 et non potest (= C²K²F²B²e); 332, 19 in
homine (= K²F²e); 29 bonum quod esset hoc genus bonum bonis
(= A²B²e); 445, 12 species figurasque (= B²e²ps); 460, 33 dici-
mus (= e); 132, 22 strati (= F); 232, 4 inflata tamen est (= e);
475, 12 ad om. (= F); 502, 7 et] ut (= F).

cum *LA* conspirat.*) In mediis vero operis partibus conexus quidam cum cod. *V* evidens est**); saepe *H* et *e*, haud raro *H* et *b* consentiunt; in posterioribus autem libris certa necessitudo intercedit inter *~* et *H*, ita tamen, ut hic illius apographus ne partim quidem haberi possit. Propinquitas artior codicum *FG-H* praeter alia (cf. vol. II p. 340, 6; 343, 21; 345, 24 etc.) inprimis glossemate de numero persecutionum (cf. vol. II p. 337, 27 adn. crit.) prave in textum recepto, codicum *GBH* ab versu sacrae scripturae (cf. vol. II 217, 6) et iterum exhibitatis etc. perperam addito demonstratur. Interpolationum codicis *H* haec e pluribus exempla sumere liceat: vol. I p. 14, 27 cum eorum potentiam uerec.; 70, 14 qui poetas esse ipsos; 75, 5 fenoris onere obpressa; 118, 33 et aliam superbiam; 156, 1 spice exeant; 176, 28 que dat concordiam; 256, 11 ista colligit; 274, 29 providentiam fluminum; 306, 29 decerpta sunt, sed; 374, 28 illam ipsam mentem subicimus. E ceteris lectionibus hae dignae sint mentione: vol. I p. 6, 12 aram; 13, 16 aperta; 29, 28 sana ualitudo; 33, 15 adulterium pertulit; 33, 25 uiuunt tamen. Nec; 40, 22 sq. forte postea (*bis*); 42, 17 reum (= *A*); 43, 16 coniugalis thori; 45, 30 nullo modo (= *C*); 47, 22 di/ruptaque; 51, 3 precessit; 11 hec et talia; 52, 30 una; 53, 11 opinationis; 57, 8 sacrilegorum (= *B*); 66, 9 permixta (= *A*); 67, 7 exercere; 69, 12 sq. aduersarios ciuitatis siue ueritatis; 75, 1 regebat; 2 contexatur; 94, 11 aduersandam (= *Ca*); 96, 18 immundissimos; 23 ignominiosum;

*) Cf. vol. I 29, 9 nich (*sic!*) mali (cf. *AAB*); 30, 9 est in ipso (= *LA*); 35, 24 quod (= *AC*); 41, 23 de samson (= *LA C³A*); 43, 8 debeat (= *LA Ae*); 47, 11 peiora sunt (= *LA A*); 61, 22 turpitudinis (= *L¹C³*); 114, 29 qui (= *LA*); 147, 11 sacrilegiis (= *LA¹*); 150, 29 interrogaret (= *LA p*); 170, 4 et possit et (cf. *A¹A*); 171, 15 honorino (= *A*); 180, 19 ab eorum (= *A¹*); 231, 17 fatiant (cf. *LA¹p*).

**) E. gr. has cod. *H* lectiones affero: vol. I 462, 4 delectantur coli; 473, 19 promptum (= *VtE¹*); 479, 29 et om.; 482, 17 natura talis; 497, 13 et ad; 498, 15 fallor; 501, 12 quod id; 502, 5 maius; 541, 14 beatitudine; 542, 11 infinitas; 554, 11 sentit ut eos; 584, 23 sumebat; 590, 2 et scriptum; 595, 11 pnoen; 597, 24 inspirando; 599, 18 in sua nuditate; vol. II 110, 24 *V¹H*; 111, 28; 112, 4 *VBH*; 124, 6 *VHb*; 9; 128, 2 post hoc *VH*; 128, 18 linguam *VHb¹*; 136, 23; 28; 140, 9; 148, 1; 149, 24 *V¹Hb*; 155, 13 *VG¹Hb*; 158, 33 *V¹Hb¹*; 172, 16 *VH*; 176, 29 *V¹He*; 178, 23; 181, 13 *VH*; 189, 14. Consensum quendam inter *V*, *~*, *b* manifestum iam Dombart in ed.³ vol. II praef. p. VIII notauit.

114, 9 *desides*; 116, 12 *regnorum uel regum*; 121, 24 *plebis*; 157, 12 *et terrorem* (= *C*); 162, 24 *et priapus* (= *A³re*; cf. *F*); 170, 11 *fecit*; 180, 34 *eum iouem*; 187, 25 *prudentum et sapientum*; 214, 5 *labes* (= *Morel.*); 220, 10 *et in successionem*; 222, 2 *nocuerint*; 225, 14 *exitum*; 229, 26 *tales quondam*; 234, 32 *bellona dante celeriter*; 255, 25 *dii deridentur*; 258, 31 *deos delectari*; 261, 22 *Multa*; 263, 8 *ipsam ... mittere*; 265, 4 *ut ad quod uocatur*; 14 *a scenicis* (= *p*); 270, 4 *quod* (= *AF Domb.*); 282, 7 *bifarium*; 292, 11 *nec om.* (cf. *C*); 295, 30 *colophonios* (= *F*); 304, 21 *qui sit*; 311, 4 *uerisimile* (= *l*); 313, 33 *exserere* (= *C*); 314, 15 *sq.* *qua ut ipsum*; 319, 3 *ille rex* (= *v*); 323, 21 *suspiciatur* (= *C Domb.*); 325, 5 *nobilitatis*; 334, 13 *in id idem* (cf. *A¹F*); 364, 26 *qui solet med. artem praebere*; 372, 10 *vir om.*; 22 *Ast ille*; 383, 14 *et 26 (marg.) succidia*; 387, 17 *mediatatis*; 400, 19 *quodlibet uocabulum digni*; 406, 10 *feruide caritatis*; 407, 23 *et om.*; 412, 16 *gloriosa* (= *Blv; recte?*); 413, 7 *predixit*; 414, 7 *crepnerunt* (= *ps*); 428, 12 *sunt om.* (= *Ca*); 435, 17 *heroan* (= *K*); 445, 18 *inuidia* (= *C*); 446, 27 *patricum nun*; 448, 27 *quo* (= *av*); 453, 25 *ante fuisset* (= *C*); 457, 16 *ex om.* (cf. *C*); 472, 25 *sunt* (= *pt Hoffm.*); 480, 31 *id] hoc*; 484, 1 *sive etiamsi* (= *G²v Domb.*); 503, 23 *gradientium in terra* (= *pt*); 508, 21 *et facta est lux om.* (= *VB³b¹; recte?*); 512, 33 *incommutabile* (= *V(?)bv Hoffm.*); 513, 15 *cadet*; 515, 8 *incommutabilis*; 11 *corrumpitur*; 516, 3 *sunt² om.*; 535, 26 *Et si tempus*; 545, 4 *cur hic et per*; 546, 7 *que* (cf. *Gpv*); 549, 3 *damule*; 551, 2 *partibus* (= *V¹t*); 552, 1 *fiunt* (*recte?*); 553, 9 *quorumcumque* (= *Gb*); 558, 16 *etiam et* (= *G*); 564, 26 *peccati* (= *A¹p; recte?*); 568, 29 *etiam si* (= *l*); 570, 26 *carduus om.*; 572, 16 *permansisset*; 573, 16 *si eam* (= *l*); 575, 23 *boni* (= *bv Cic.*); 580, 7 *posse differre* (cf. *Gab*); 582, 15 *quisquis*; 599, 23 *angustia est.* —

(*L Domb.*) Codicis Alderspacensis (Monac. lat. n. 2532 sq.), quem codicis γ apographum esse Dombart ipse cognoverat (ed.² II praef. p. V), lectiones ex adnotatione critica, cum in tertia editione perpaucae relictas essent, omnino removi. Hoc unum hic enotetur in illo codice ad vol. II p. 613, 25 *legi in aeternas penas* (= *edd. Erasmi, Lovan.*). —

π Retinui autem omnia, quae Dombart ex Johannis Haussleiteri editione Primasii (Erlangae et Lipsiae 1891, p. 162—165) eiusque ampliore apparatu critico manuscripto ad libri XX capita 7—17 excerpserat. Constat enim Primasii commentarium in apocalypsim illas 'Civitatis Dei' partes (cf. vol. II pp. 420—445) paene ad verbum exprimere.

Etiam in Victorini Petavionensis in apocalypsin commentarii retractatione Hieronymiana ab aliquo interpolatore (= recensio posterior Φ Haussl.; cf. CSEL XXXIX praef. p. LI sqq. et p. 139 sqq.) partes quaedam textus apocalypsis interpositae sunt, quas ex ipso libro XX operis Augustiniani (cf. vol. II p. 419 sqq.) transcriptas esse eo elucet, quod interpolator ille una cum sacrae scripturae verbis (Apoc. 20, 10) ipsius Augustini enuntiatum (vol. II p. 424, 4) hoc iam ad iudicium novissimum pertinet recepit (cf. CE 49 praef. p. LVI et p. 145, 9). —

In codicibus $F^{\gamma}H\beta b$ libro XVIII summarium praemissum est, quod 'cum et verbis et capitulorum distinctione plane ab traditis titulis et partibus libri recedat', praefationibus editionum inserere et Hoffmann (vol. I praef. p. X adnot.) et Dombart (ed.² vol. II p. X sqq.) operae pretium esse duxerunt. Itaque hic quoque ex illorum virorum recensione lectionibus variis auctis iterandum esse videbatur:

Explicit liber septimus decimus | incipiunt capitula libri XVIII.

I. Recapitulatio huius operis et origo procursusque universorum in terra regnorum (C. 1. 2. 3a).

II. De institutis legum apud Graecos et de fratre Foronei, qui ut deus coeptus est coli, eo quod temporum annorumque cursus docuerit observari (c. 3b), et de Io, quam ut deam Aegyptii coluerunt (c. 3b), et de morte Isaac et geminis eius liberis et de Ioseph a fratribus vendito (c. 4).

III. De Ape Argivorum rege, Serape ab Aegyptiis nuncupato et culto, et de bove, quem idem Aegyptii coluerunt (c. 5), et de morte Iacob et de Argo, quomodo deus haberi coepit (c. 6), et de morte Ioseph (c. 7) et nativitate Moysi, de Prometheo et fratre Atlante, et de Mercurio et Hercule ac ceteris in deos relatis (c. 8a).

IV. De Minerva et de diluvio sub Ogygo facto (c. 8b), et cur civitas Atheniensis tale nomen acceperit vel in ea Ariopagus

1sq. Ut editur $FH\beta$; Explicit lib. XVII ciuitatis di | incipiunt capitula sequentis operis γ ; Explicit lib. XVII | incipit lib. XVIII b 4 de² om. (b?) Hoffm. 6 observari $F^{\gamma}H\beta b$; observare Domb. de io $F^{\gamma}H\beta$; ideo b 7 et libris geminis eius liberis b 9 serape γH ; sarape βb Hoffm.; om. F 10 cultu $F^{\gamma}H$ 12 & de prom. γ 13 fratre Atlante Hoffm.; fratre eius atlante γ ; adrathlante $FH\beta b$ ercule F 15 minerva F sub $F^{\gamma}H\beta$; ab b Hoffm. Ogygo Domb. sec. mss August.; ogigio γ ; ogige $FH\beta b$ Hoffm. 16 ariopagus $F^{\gamma}H\beta b$; cf. p. 267, 20; 30: Areonpagon

sit vocatus, et de contentione <d>eorum et de sententia feminarum (c. 9) et de diluvio sub Deucalione (c. 10).

V. De Moyse et egressu Hebraeorum ex Aegypto et de Iesu Nave filio et in terram repromissionis introitu (c. 11) et 5 sacris ac ludis a gentibus institutis et de Hercule ac Minerva ac reliquis, qui dii appellati sunt (c. 12).

VI. De iudicibus Hebraeorum et de monstruosis hominum transformationibus, quas gentilium fabulae confinxerunt, quibus ludos error hominum consecravit et de Apolline et Libero et 10 Perseo (c. 13) et poetis, qui homines esse deos dixerunt (c. 14).

VII. De principio regni Mycenarum et primo rege Pico et Fauno (c. 15) et post eversionem Troiae Latino, Fauni filio, et de Graecorum templo, pro quo alites pugnare dicuntur (c. 16), et de hominibus in bestias commutatis (c. 17).

VIII. Quomodo de Babylone sit fugiendum; et daemones 15 ea tantum facere, quae voluntas divina permittit, posse tamen eos per fantasiam multa confingere, ut putentur etiam homines in bestias demutare (c. 18).

IX. De transfugio Aeneae ad Italiam et de singularum 20 gentium regnis (c. 19) et de Hebraeorum a Saule et deinceps (c. 20) et de Romano regno et de duobus geminis et condita Roma (c. 21).

X. Qui apud Hebraeos regnaverunt, quando Roma condita est (c. 22), et de Sibylla Erythraea et ceteris, quarum et verba

1 et de contentione <d>eorum Hoffm. (cf. p. 267, 3: de lite deorum); et de cont. eorum FHβb; et cont. virorum ac feminarum 1 et de sententia feminarum FHβ Hoffm.; et desentia fem. b; om. 1 2 deo calione Fβb; de uōcalione 1 3 et egr. F1Hβ; egr. b Hoffm. (om. et) ebr. b 4 hiesu nauae β promiss. Aug. mss plerr. p. 269, 16; 270, 1 introitum F 5 lucidis β; dilucidis H a gentibus Domb.; agentibus F1Hβb herculae βb 6 et reliq. βb 7 ebr. b 8 confinxerunt 1H; confix. Fβb 9 de F1Hβ; om. b Hoffm. appoll. Hβ et de lib. H 10 poetis F1Hβ Hoffm.; petis b 11 necenarum 1; m(o)conearum FHβb Hoffm. piooco βb 12 qua H pugnare F1Hβ; dignare b (? Hoffm.) 13 bestias 1H1; bestiis FH1βb 14 permittit F1Hβ Hoffm.; permitti b 15 fantasiam multā 1 (om. per) putentur 1Hβb; putantur F 16 bestias 1Hβb; bestiis F 17 De transfugio Domb. (cf. Prudent. Symmach. 2, 504); d&rans fusio F; de transfusione 1Hβb Hoffm.; cf. vol. I 115, 30 enee F 20 a] ac 1H suale H 21 regno F1Hβ; rege b Hoffm. 22 Qui apud 1Hβ; Quia apud F; de uia apud b; De iis qui apud Hoffm. 24 ericthea βb et verba FHβb; et om. -

ponit (c. 23), et de decem tribubus in Assyrios ductis et quos Romani in deos rettulerint (c. 24a).

XI. De Manasse, a quo Esaias perhibetur occisus (c. 24b), et de duabus tribubus in Babylonem ductis et de septem sapientibus (c. 25) et de Cyro et Dario, qui captivos Iudaeos libertati 5 pristinae reddiderunt, et de historia Iudith (c. 26) et de prophetis, quo quis tempore prophetarit (c. 27).

XII. De Osee et Amos (c. 28) et Esaia et Michaea et Iona et Ioele prophetis, quae de Christo et ecclesia prophetarint 10 (c. 29—30).

XIII. De Abdia, Naum et Abbacuc et cantico eius (c. 31—32).

XIV. De Hieremia et Sophonia (c. 33), Daniele et Hiezechiele (c. 34), Aggaeo et Zacharia et Malachia prophetis et quae de novo praelocuti sunt testamento (c. 35).

XV. De Esdra et Esther <et> quod ab hoc tempore non 15 reges, sed principes praefuerint Iudaeis usque ad Aristobolum et de Macchabaeorum libris, et qui eo tempore passi sunt, inter martyres ab ecclesia recepti (c. 36), et quod paene omnes philosophi post Esdram fuerint, per quod prophetia prior apud Hebraeos esse reperiatur quam apud gentes philosophia (c. 37), et 20 de litteris, quia iam fuerint ante legem et cur ecclesia in canonem aliquos non recipiat libros (c. 38—39).

1 decim b assyriam 2 rettulerint F; retulerint β; retulerunt Hb Hoffm. Do.³ (rett.) 3 esaias β Aug.; esayas H; isaias F 4 duobus β¹ tribus F 5 deductis F; sed cf. p. 289, 24 6 de historia H; de om. β b Hoffm.; de storia F de³ F H β; om. b Hoffm. 7 prophetant 8 De ose F; De ose (ee, -eae) H β; Deos ee b et amos β b; et om. rell. (?) Do.³ esaias β Aug.; esaya/ H; isaia F 9 iohale F H; iohel β b quae de β (coniec. Domb. coll. p. 294, 9; 296, 17); qui de F H; quod d (!) b; quod de Hoffm.; quid de Do.³ (coll. p. 292, 21) 11 XIII] om. 12 XIV] XIII 13 hieremiam b et¹ om. β¹ soph. FH; soff. 1¹ β b; suff. 1³ danielo b; danihelo 2 β et ezechielo F; et ezechiele H; om. b β 14 zacchar. β quae F β (cf. p. 303, 27); qui H; quod b Hoffm. 15 XV] XIV 16 eademque differentia deinceps ezdra b β hester F H β; hesdr (!) b et quod 7; et om. FH β b 17 mach. F H β 18 sq. cf. p. 311, 20 18 et ab eccl. β recepti β; receptis FH b omnis H 19 ezdras b; hesdras F per quod H Domb. (coniec.); per quos F β b Hoffm.; et quia 19 sq. prophetia prior . . rep(er)iarit F H; prophetiae priores . . rep(er)iantur b β Hoffm. 20 quam] quae β philosophia F H β; philosophias b Hoffm. 21 in H β b: om. F

XVI. De his, qui mundum antiquiorem esse, quam sacrae testantur litterae, confinxerunt, et de philosophicarum discrepatione sectarum, vel quae singulae eorum sectae defenderint (c. 40 et 41a).

- 5 XVII. Quod, cum gentiles passim et indiscrete philosophos inter se dissidentes receperint [dum], nostra religio pseudo-prophetas inprobaverit divinorum auctoritate fulta voluminum, in qua totius sit scientiae plenitudo (c. 41b), et quomodo Ptolomaeo roganti a septuaginta interpretibus scripturae in linguam
10 Graecam translatae sint (c. 42).

- XVIII. Cur Graeca translatio discrepat ab Hebraeo, cum Iona propheta eleganter expositum (c. 43—44); et de captivitatibus Iudaeorum diversa per regna sibi succedentia tractis et de ducibus, qui Iudaeis interea praefuerunt, templumque sacri-
15 legiis temeratum (c. 45a).

- XIX. De Pompeio duce Romano, quomodo Hierosolimam ingressus Iudaeos tributarios fecerit, et de Herode alienigena (c. 45b), et quod Christo nato al passo Iudaei per orbem cum libris suis ad testimonium sint dispersi (c. 46), et de Iob
20 (c. 47).

XX. De prophetia Aggaei (c. 48), quomodo domum Dei non templum, sed ecclesiam significaverit, in qua modo et boni et mali sunt (c. 49), et de passione et de resurrectione Christi et apostolorum praedicatione (c. 50), et quod causa haereticorum

2 confinx. $\neg$ H; confix. Fb β Hoffm. 3 uel quae FH β ; † (= vel) b; uel q̄ m̄ (= quomodo) $\neg$ sectarum [et quid] † singulae Hoffm. 6 dum nostra b β Hoffm. (dum secluserit Domb.; cf. p. 316, 26); dumnam F; diuina $\neg$ H pseudopr. b 7 diuinorum b Hoffm. 8 in qua totius F β ; in q̄ (= qua) totius H; inquantotius b ptolomeo H β b; ptholom. $\neg$; phtolom. F 10 translati H 11 discrepet? Domb. ab F $\neg$ ²H β ; ad $\neg$ 1; a b Hebraeo Domb. (cf. p. 323, 30); hebrea mss Hoffm. cum] in? Domb. 12 Iona] roma $\neg$ H propheta eleganter β ; propheta eligant F; prophetia eligant (elegant $\neg$ 2) $\neg$ (cf. 95, 28; 124, 4); prophetę legantur b Hoffm.; propheta deneganter H exposita $\neg$ 13 tractatis β et om. 14 sacrilegis H 16 hierosolimam mss; Hierosolyma Do.³ 17 fecerit b β ; fecit F $\neg$ H de om. b β Hoffm. 18 e t] idē H per ordinem $\neg$ H 19 libris FH β (cf. p. 328, 27 sqq.); liber is $\neg$ b Hoffm. 21 propheta b β aggei β b (cf. p. 331, 26); zachariae F $\neg$ H 23 sq. ut editur $\neg$; de² om. β b Hoffm.; et de resurr. et de pass. christi F

ad profectum magis tendat ecclesiae, et quod per illos infamen-
tur, qui in ea positi male vivunt, quod ab initio usque nunc et
mundi persecutiones et Dei consolationes habeat ecclesia (c. 51),
et de decem persecutionibus ecclesiae inconvenienter decem
plagis Aegypti coaptatis (c. 52), et quod ignoretur novissimus
dies (c. 53a), et contra eos, qui Christi doctrinam magicis artibus
dicunt gentibus esse persuasam (c. 53b; 54).

Eiusmodi tituli ab eis, qui ex codicibus quibusdam (cf. vol. I
praef. p. XII) in editiones recepti sunt, plane diversi et 'minus
apte accurate eleganter compositi recentioremq; aetatem redo-
lentes' (Domb.) in codicibus AF⁷ etiam aliis libris praemit-
tuntur, velut libro XIII (partim; cf. vol. I p. 579 adn. crit.) in
A fol. 143^r, in ⁷ fol. 121^v, in F fol. 203^r; libro XIV in A fol. 156^r,
in ⁷ fol. 130^v, in F fol. 231^v; libro XV in A fol. 171^r, in ⁷
fol. 141^v, in F fol. 264^v; libro XVI in A fol. 191^r, in ⁷ fol. 154^r; 15
libro XVII in A fol. 206^v, in ⁷ fol. 168^v.

Tertii generis cuiusdam summaria in codicibus ⁷, D
(partim), H libris XX—XXII addita sunt (in H fol. 221^r; in ⁷
fol. 208^v; de cod. D cf. p. IX):

Explicit liber XIX^{us}. Incipiunt capitula de libro nicesimo. 20

De primis iudiciis et secundis I. De inequalitate iudicii II.
De iudicio ultimo III. De mille annis IIII. De ligatione diaboli V.
De solutione diaboli VI. Si tempore antichristi est aliquis acces-
surus ad fidem VII. De mille annorum regno sanctorum VIII.
De bestia IX. De animarum resurrectione X. De sacerdotibus XI. 25
De solutione diaboli XII. De annis tribus et mensibus sex XIII.
De iudicio nouissimo XIIIII. De libris apertis XV. De mari XVI.
De animabus sanctorum XVII. De conflagratione mundi XVIII.
De mari XIX. Ubi erunt sancti, cum mundus ardebit XX. De
uiuis, quos inueniet dominus XXI. De prophetis XXII. De iu- 30
dicio nouissimo XXIII.

1 prof. F⁷H^β Hoffm.; perf. b et quod . . ecclesiae (4) om. H
infamentur ⁷ Hoffm.; infametur F^βb 4 inconueniendis H
5 aegyptiis ⁷ 7 persuasam ⁷(?) H^β(?); persuasum F⁷(?); per-
uasa (!) b Addid. expliciunt capitula libri XVIII F 22 Post IIII
in ⁷ legitur: V De mundo pro mille annis posito. VI De ligatione
diaboli. Eodem modo numeri capitulum sequentium discrepant
in cod. ⁷ 23 De tempore antichristi. Sit aliquis accessurus ad
fidem ⁷ accersurus H 24 regno sanctorum] regnatorum (!) H
26 De tribus annis ⁷ 27 et 29 De mare ⁷ 29 post De mare
interseruit ⁷: XXI De tempore nouissimo. 29 sqq. XX] XXII ⁷
XXI] XXIII ⁷ XXII] XXV(!) ⁷ XXIII] XXVI ⁷

(H: fol. 236^v. In - hoc summarium deest, sed inde a fol. 229^v tituli capp. VI—XVII inter ipsa textus verba interposita sunt):

Explicit liber XX^{us}. Incipiunt cap. de libro XXI.

Exemplis confirmat miracula mundi. penas impiorum cum
 5 corporibus futuras. cap. I^{us}. De dolore animi II. De miraculis III.
 De lucerna semper ardente IIII. De stella V. De hominum dis-
 similitudine VI. Contra gentes VII. De uermibus penarum eter-
 narum VIII. De demonum spiritibus. qualiter igne cremandi
 sunt IX. De corporeo an incorporeo igne X. Contra gentes XI.
 10 De temporariis penis XII. De infantibus qui maligno spiritu
 afficiuntur XIII. Contra eos qui dicunt non eternas penas siue
 demonibus siue hominibus impiis esse futuras XIII. Contra eos
 qui dicunt non in eternum baptizatos dampnandos, quamuis
 impie egerint XV. Contra eos qui baptizatis quamuis male
 15 agentibus uitam promittunt XVI. De his qui temporarias pas-
 suri sunt penas XVII. Contra eos qui dicunt in sceleribus
 uiuentes christianos, si elemosynas faciant, uicturos XVIII. Finiunt
 capitula de libro XXI°. Incipit liber XXI^{us}.

(H: fol. 247^v; 7 fol. 237^v, 238^v):

20 Explicit liber XXI^{us}. Incipiunt capitula de libro XXII°.

De angelis cap. I. De uoluntate dei II. De resurrectione III.
 Contra gentes IIII. De mirabilibus ecclesiae V. Contra gentes
 de resurrectione VI. De infantum resurrectione mulierumque et
 infirmorum hominum ratio VII. De dampnatione hominis in
 25 mundo VIII. De bonis qui in mundo sunt IX. De spe futura X.
 Contra gentes de resurrectione XI. Quid acturi sunt sancti XII.
 Incipit liber XXII^{us}. —

Cum subscriptionibus, quas codices in fine totius
 30 operis exhibent, in adnotatione critica (vol. II p. 635) afferendis
 non satis loci patuerit, eas hic praemittere liceat:

Explicit liber XXII sancti augustini de ciuitate
 dī B (item fere a, nisi quod uigesimus secundus et dei habet).

Explicit contra paganos liber uicesimus secundus
 aureli augustini epi ypponiregiensis ciuitatis dei A.

7 penarum om. 7 8 Demonum spiritus qualiter 7 10 De
 penis temporariis 7 malignorum spirituum 7 11 afficiantur 7
 13sq. non in eternum dampnandos quam. imp. eg. baptifatos 7

14 qui iam bapt. 7 15 temporarias om. 7 pass. sunt] pa-
 tiuntur 7 22 Contra gentes IIII om. 7 miraculis 7 V] IIII 7
 23 de resurrectione om. 7 Ibidem sequitur: VI De mirabilibus.
 VII Contra gentes de resurrectione 24 VII] VIII 7 25 VIII]
 VIII itemque deinceps 7 26 s H

Explicit liber XXII sc̃i augustini epi de ciuitate di 7.

Explicit liber .XXII. augustini de ciuitate dei contra paganos. amen b (*item D, sed sc̃i augustini, omisso amen*).

Explicit deo gratias e.

Explicit liber de ciuitate dei sancti augustini epi. Laus tibi sit xpe p qm liber explicit iste. Este mei memores rogo uos mea scripta legentes H.

Gloria et honor patri et filio et spiritu (-ui m. 2) fco omnipotenti deo in excelsis in sc̃ta sc̃trum B.

Pauca denique in uniuersum de huius quartae editionis condicionibus dicenda mihi esse videntur.

Principi curae mihi fuit apparatus criticum, quantum per breuitatem temporis operi renovando constituti et per angustias spatii, quod adnotationi sub textu in tertiae editionis speciem quam maxime conservando relictum erat, fieri potuit, nova lectionum materie augere, praecipue in posteriore operis parte.

In libris I—V propius ad Lugdunenses illos antiquissimos et optimos (*LA*) accessi, in quibus, exceptis transmutationibus quibusdam vocabulorum*), summam fiduciam ponere licet. A libro VI autem usque ad X codice *C*, praesertim ubi cum melioribus recentiorum mss (*KFlp*) congruit, duce usus sum, cautius sane, ubi peculiare exhibet lectiones, cum eum audacioribus interpolationibus non intactum esse satis constet.***) Inde a libro XI codicem *V*, quem pluris quam *C*, minoris quam *L* aestimandum censeo, in emendatione perficienda secutus sum.***) Et textum librorum I—XVI hac ratione castigatum, si paucos locos funditus corruptos†) excipere velis, haud ita longe

*) Cf. vol. I praef. p. III; Bayr. Blätt. f. d. Gymn.-Schulw. 1927 (63) p. 160. — Oritur quaestio, num codicibus *L(A)* et *C* (*rell.*) duae diversae 'Civitatis Dei' recensione ex ipsius Augustini aetate nobis traditae sint, cum libros, quos manipulatum primum in lucem editos esse constat — cuius editionis progeniem *L* esse opineris —, postea toto opere absoluto non sine aliqua orationis correctione in unum coactos esse coniectari possit.

**) Cf. vol. I praef. p. V; Bayr. Blätt. f. d. Gymn.-Schulw. l. c. p. 163.

***) Codicum principalium *L(A)CV* etiam minutiora menda, velut calami lapsus, in adnotatione critica enotavi, cum ea in examinandis novis mss aliquo pondere esse possint.

†) Cf. e. gr. illa Varronis verba in lib. VI c. 5 (vol. I p. 254, 16) et VII c. 24 (vol. I p. 304, 20sq.).

a genuinis Augustini verbis abhorrrere posse iam licet persuasum habere.

In libris XVII—XXII autem, ubi antiquissimorum codicum auxilio omnino destituimur, multa dubia, si minus in enuntiatorum sensu, qui plerumque constat, at tamen in elocutione, in verbis eligendis et disponendis, ultra relinqui confitendum est. Quae nescio an prius ad liquidum perducere non possint quam antiquiores aut meliores quam nunc habemus codices reperire contigerit. *) Sola enim sermonis Augustiniani cognitione, quamvis utilis ea sit, tot verborum corruptelis mederi non possumus, praesertim cum adhuc careamus et operum quorundam Augustini editionibus satis bonis et studiis satis multis et subtilibus proprias orationis dictionisque quaestiones tractantibus. In totum quidem me in illis sex libris, omnibus rebus quae dubitationem movere poterant consideratis et perpensis, codicem B, cuius lectiones partim codice D comprobantur, ducem retinuisse, nisi certae cur ei diffiderem subessent causae, supra iam exposui. **) Hanc vero textus condendi rationem aliquo iure nonnunquam arbitratus et inconstantiae insinuari posse non ignoro; sed altera via non patebat. Difficillima autem videbatur emendatio locorum ex sacris scripturis allegatorum. Non solum enim Augustinum ipsum, cum eos hic e memoria recitaret, illic ex libris ecclesiasticorum, quorum sententias excerpturus erat, transcriberet ***) , alias alibi lectiones praebuisset, sed etiam librariorum postea nonnulla vocabula et enuntiata, qualia in sollemni ecclesiae ritu audire vel legere solebant, immiscuisse vel transmutasse constat. Accurate utique in textus emendatione distinguendam esse censeo ipsius Augustini orationem a sacrae scripturae †)

*) Si indicem codicum 'Civitatis Dei' perlustramus, quem composuit A. de Laborde (*Les manuscrits à peinture de la Cité de Dieu de St. Augustin*, Paris. 1909 tom. I p. 77 sqq.), cognoscimus ex ingenti recentiorum mss numero paucos adhuc in usum criticorum adhibitos eosque magis casu quam consilio electos esse.

**) Cf. p. VI sqq.

***) Cf. in lib. XVIII cap. 45 (vol. II p. 327, 27 sq.) sacrae scripturae verba ad Hieronymi versionem accommodata (Frick, *Font. Aug.* p. 65) et adnot. crit. ad vol. II p. 476, 23 sqq. (471, 21).

†) Exempli gratia moneo hoc pro huc saepius in locis e scriptura sacra repetitis inveniri (cf. vol. II 161, 10; 12; 223, 2; 464, 33), in ipsius Augustini oratione autem (cf. vol. I 4, 22; 114, 21) perraro probandum esse, velut in vol. II p. 95, 23, ubi hoc ad ipsa scripturae sacrae verba adiungitur, et p. 345, 12, ubi euphoniae causa positum esse videtur (hunc . . . huc!).

sermone et a stilo titulorum singulis capitibus additorum, quos ab Augustino compositos esse nego. *)

Orthographiam, qualis in tertia editione fuit, intactam fere reliqui **) externis operis condicionibus coactus; quam rem minoris momenti ducere licet, cum prisca scripturae forma manuscriptis vel antiquissimis saepe inter se dissentientibus vix ex parte restitui possit.

Notas locorum, quos Augustinus ex aliis libris allegavit aut respexisse videtur, quantum potui, auxi, praecipue e Weymani indicibus; doleo, quod et otii et spatii angustiae obstant, quominus ipse plura indagarem.

Hoc quoque volumine absoluto me illis, quos in prioris praefatione nominavi, viris doctissimis et humanissimis, inprimis Carolo Hartmann Baruthino et Alberto Hartmann Monacensi, summam gratiam debere sentio.

Ac si forte mihi contigerit opus ab ipso priore editore moribundo fere traditum ita continuare, ut nomine Bernardi Dombart, viri reverendissimi et quem religiosa quadam diligentia in studia Augustiniana incubuisse scio, non indignum videatur, satis habebō.

Baruthi, Id. Dec. MCMXXVIII.

Alfonsus Kalb.

*) Praeter ea, quae in vol. I praef. p. XII commemoravi, cf. libri XX cap. 4 argumentum: Quod . . . prolaturus sit (scil. Augustinus).

**) Scripsi autem Arrianus, heremum, oportunus et scribendum esse ubique secundum optimos codices arbitror adque, beniuolus (maliuolus etc.), cottidie, Danihel, di, dis, exserere, Israhel, querella, repperire, scola, Sylla, urguere, fortasse etiam aput, diabulus, finctus, fraglare (II, 122, 2); Pasca (I, 116, 28 codd. LA). Praenomina in antiquissimis mss plerumque per singularum litterarum compendia scripta sunt (cf. codd. LC in lib. I c. 15; II c. 12, 17; III c. 21, 24, 26 etc.).

ADDENDA ET CORRIGENDA.

- vol. I p. 79 l. 17 in textu lege: flagitiosorum (= *mas*; cf. *praeter locos ibi iam allegatos vol. II 311, 23 gravissima atque horribilia*)
- " I p. 212 in indice locorum adde ad *Sall. Catil.* 6, 7: cf. E. Hoehne, *Die Geschichte des Sallusttextes im Altertum*, München 1927, pg. 107sqq.
- " I p. 252 in ultima app. crit. linea lege: ^cnunt. 1
- " I p. 440 in app. crit. lege: 9 eorum *Cv* (cf. *II 105, 13*)
- " II p. 64 in app. crit. lege: 11 archeotypo *VA^oBHe* ed. *Arg.*
- " II p. 82 in app. crit. lin. 1 lege: nuncupatur *Fⁱ*
- " II p. 114 lin. 9 in textu lege: inclinaret
- " II p. 244 in app. crit. lin. 1 lege: in quo *Bb*
- " II p. 254 in app. crit. lege: 30 samuhel *A^o* saul *H* regis *A^oe*
- " II p. 344 in app. crit. lin. 3 lege: ^oVIII abp
- " II p. 351 in app. crit. lege: 32 quid *Hv*
- " II p. 390 in app. crit. lege: 18 hocine *BG* (*in ras.*), " ed. *Arg.*
- " II p. 577 in app. crit. lege: 33 euuodio p

SIGLORUM INDEX.

- V** = cod. Veron. n. 28, saec. VI, lib. XI—XVI.
R = cod. Monac. (Fris.) lat. n. 6259, saec. X, lib. XV—XXII.
A = cod. Monac. (August.) lat. n. 3831, saec. X, lib. I—XXII.
F = cod. Monac. (Fris.) lat. n. 6267, saec. IX, lib. I—XVIII.
G = cod. Sangall. n. 178, saec. IX, lib. XI—XXII.
- = cod. Monac. (Ratisb.) lat. n. 13024, saec. X, lib. I—XXII.
B = cod. Bernens. n. 12/13, saec. XI, lib. I—XXII.
D = cod. Bernens. n. 352, saec. XI (X?), lib. XIX—XXII.
H = cod. Monac. (Caesar.) lat. n. 28185, saec. XIII, lib. I—XXII.
β = specimen cod. Bernensis n. 134, saec. X, lib. I—XXII.
a = cod. Par. n. 2050, saec. X, lib. I—XXII.
b = cod. Par. n. 2051, saec. X, lib. I—XXII.
c = cod. Par. n. 11638, saec. X, lib. I—XXII.
f = cod. Par. n. 11637 (Germ. 253), saec. XI, lib. XI—XXII.
g = cod. Par. (Corb.) n. 12215, saec. X, lib. XVI—XXII.
l = cod. Lugdun. n. 606, saec. IX, lib. I (init.); VI—XIV.
p = cod. Patav. n. 1469, saec. XIV, lib. I—XXII.
q = cod. Patav. n. 1490, saec. XIII, lib. I—XXII.
r = specimen cod. Farfensis n. 26 (bibl. Vitt. Emm.), saec. XI.
s = specimen cod. S. Crucis n. 138 (bibl. Vitt. Emm.), saec. X.
t = specimen cod. S. Crucis n. 391 (bibl. Vitt. Emm.), saec. X.
μ = cod. Par. n. 2171, saec. XI (Anecdota Maredsolana Morini I p. 20sqq.).
π = lectiones Primasianae.
E = Eugippii Excerpta ed. P. Knoell, Vindob. 1885 (CSEL IX¹).
E^a = cod. Ambros. c. 73 inf., saec. VII; **E^d** = cod. Desnoyersii n. 1720, saec. VIII; **E^e** = cod. Sangall. n. 176, saec. IX;
E^m = cod. Cheltenham. (Mediomont.) n. 12263, saec. VIII;
E^p = cod. Par. n. 11642, saec. IX; **E^q** = codicis Par. n. 11642 folia sex postrema; **E^t** = cod. Par. n. 2109, olim Tellerianus, saec. IX; **E^v** = cod. Vat. n. 3375, saec. VII.
ed. princ. = ed. anno 1467 Sublaquei excusa.
ed. Arg. = ed. Argentoratensis typis Iohannis Mentelini anno 1468 vel prius expressa.

- ed. Vind., Mog., Am(erb.), Viv., Erasm., Lugd., Ven.* = editiones Vindelini (Venet. 1470), Schoefferi (Mogunt. 1473), Amerbachii (Basil. 1489/90), Ludov. Vivis (Basil. 1522), Erasmi (Basil. 1529), Lugdunensis (1563), Veneta (1584).
- ed. Lov(an).* = ed. theologorum Lovaniensium, anno 1576 Antverpiae impressa.
- ed. Ben.* = editio Benedictinorum ex congregatione S. Mauri, excusa Parisiis anno 1685.
- v* = ed. quae anno 1838 post recensionem Benedictinorum Duebneri inprimis cura Parisiis apud Gaume fratres prodiit.
- Hoffm.* = ed. Eman. Hoffmanni, Vindob. 1899/1900 (CSEL XLI, II).
- Wey.* = ed. Caroli Weymani, ex offic. Bremensi 1924.
- Welld.* = ed. J. E. C. Welldonii, Londinii 1924.
- Do.^{1, 2, 3}* = edd. Dombarti I^a (Lipsiae 1863), II^a (1877), III^a (1905/8).
- progr.* = Dombarti programma gymnasii Norimbergensis a. 1862.
- CE* = CSEL = Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum (tom., pag., lin.).
- Frick, F(ont). A(ug).* = Carl Frick, Die Quellen Augustins im XVIII. Buche seiner Schrift de civitate Dei (Höxter 1886).
-

LIBER XIV.

CAPUT I.

*Per inoboedientiam primi hominis omnes in secundae
mortis perpetuitatem ruituros fuisse, nisi multos 5
Dei gratia liberaret.*

Diximus iam superioribus libris ad humanum genus non solum naturae similitudine sociandum, verum etiam quadam cognationis necessitudine in unitatem concordem pacis vinculo conligandum ex homine uno Deum voluisse 10 homines instituere, neque hoc genus fuisse in singulis quibusque moriturum, nisi duo primi, quorum creatus est unus ex nullo, altera ex illo, id inoboedientia meruissent, a quibus admissum est tam grande peccatum, ut in deterius eo natura mutaretur humana, etiam in posteros obli- 15 gatione peccati et mortis necessitate transmissa. Mortis autem regnum in homines usque adeo dominatum est, ut omnes in secundam quoque mortem, cuius nullus est finis, poena debita praecipites ageret, nisi inde quosdam indebita Dei gratia liberaret. Ac per hoc factum est, ut, 20 cum tot tantaeque gentes per terrarum orbem diversis ritibus moribusque viventes multiplici linguarum armorum vestium sint varietate distinctae, non tamen amplius quam duo quaedam genera humanae societatis existerent, quas civitates duas secundum scripturas nostras merito appel- 25 lare possemus. Una quippe est hominum secundum car-

7 Cf. lib. 12 cap. 22; 28

4 omnes om. p 7 super. VAFβap (cf. vol. I p. 233, 23; 511, 28) in sup. GBHbe ed. Arg. v (cf. p. 58, 3) 9 cognitionis Hβ 12 procreatus H 13 alter Hβ ed. Arg. 19 unde H 20 possemus VAFep ed. Arg. possumus Bαβ1² possimus Gβ1¹v unam F est om. F est hom.] petit hominem a; appetit hominum b

nem, altera secundum spiritum vivere in sui cuiusque generis pace volentium et, cum id quod expetunt adsequuntur, in sui cuiusque generis pace viventium.

CAPUT II.

5 *De vita carnali, quae non ex corporis tantum, sed etiam ex animi intellegenda sit vitiis.*

Prius ergo videndum est, quid sit secundum carnem, quid secundum spiritum vivere. Quisquis enim hoc quod diximus prima fronte inspicit, vel non recolens vel minus
 10 advertens quem ad modum scripturae sanctae loquantur, potest putare philosophos quidem Epicureos secundum carnem vivere, quia summum bonum hominis in corporis voluptate posuerunt, et si qui alii sunt, qui quoquo modo corporis bonum summum bonum esse hominis opinati
 15 sunt, et eorum omne vulgus, qui non aliquo dogmate vel eo modo philosophantur, sed proclives ad libidinem nisi ex voluptatibus, quas corporeis sensibus capiunt, gaudere nesciunt; Stoicos autem, qui summum bonum hominis in animo ponunt, secundum spiritum vivere, quia et hominis
 20 animus quid est nisi spiritus? Sed sicut loquitur scriptura divina, secundum carnem vivere utrique monstrantur. Carnem quippe appellat non solum corpus terreni atque mortalis animantis (veluti cum dicit: *Non omnis caro eadem caro; alia quidem hominis, alia autem caro*
 25 *pecoris, alia volucrum, alia piscium*), sed et aliis multis modis significatione huius nominis utitur, inter quos varios locutionis modos saepe etiam ipsum hominem, id est naturam hominis, carnem nuncupat, modo locutionis a parte totum, quale est: *Ex operibus legis non iustificabitur*
 30 *omnis caro*. Quid enim voluit intellegi nisi omnis homo?

25 1. Cor. 15, 39 30 Rom. 3, 20

1 alteram Fb 2 assecuntur VAFo adsec. B ac sec. H
 e sit intell. qv 16 et] ut Hβ 17 corporis B¹ -res e¹B² 18 in
 animo om. l 24 sed alia quidem v autem om. a caro om. l
 25 et FGHβabep; om. VABlv 28 aperte Hl¹ ed. Arg.

Quod apertius paulo post ait: *In lege nemo iustificatur*, et ad Galatas: *Scientes autem quia non iustificatur homo ex operibus legis*. Secundum hoc intellegitur: *Et Verbum caro factum est*, id est homo; quod non recte accipientes quidam putaverunt Christo humanam animam⁵ defuisse. Sicut enim a toto pars accipitur, ubi Mariae Magdalенае verba in evangelio leguntur dicentis: *Tulerunt Dominum meum et nescio ubi posuerunt eum*, cum de sola Christi carne loqueretur, quam sepultam de monumento putabat ablatam: ita et a parte totum carne nomi-¹⁰nata intellegitur homo, sicuti ea sunt quae supra commemoravimus.

Cum igitur multis modis, quos perscrutari et colligere longum est, divina scriptura nuncupet carnem: quid sit secundum carnem vivere (quod profecto malum est,¹⁵ cum ipsa carnis natura non sit malum) ut indagare possimus, inspicimus diligenter illum locum epistolae Pauli apostoli quam scripsit ad Galatas, ubi ait: *Manifesta autem sunt opera carnis, quae sunt fornicationes, immunditiae, luxuria, idolorum servitus, veneficia, inimicitiae, conten-²⁰tiones, aemulationes, animositates, dissensiones, haereses, invidiae, ebrietates, comisationes et his similia; quae praedico vobis, sicut praedixi, quoniam qui talia agunt regnum Dei non possidebunt*. Iste totus epistolae apostolicae locus, quantum ad rem praesentem satis esse vide-²⁵bitur, consideratus poterit hanc dissolvere quaestionem, quid sit secundum carnem vivere. In operibus namque carnis, quae manifesta esse dixit eaque commemorata

1 Gal. 3, 11 3 Ib. 2, 16 4 Io. 1, 14 8 Io. 20, 13 24 Gal. 5, 19 sqq.

1 nemo] non B (*sup. lin.*) iust. omnis homo B iustificabitur AFGp *ed. Arg.* 2 autem om. v qm̄ A iustificatur VGHβabel *sec. Graec.* -bitur AFBpv 3 Et] ut e 7 magdalenes V-len/es l abstulerunt ab v 10 aperte H1 11 sicut AGBHβel *ed. Arg.* 18 perscrut. VF 18 inuenire l 19 adulterium (-ia v) forn. lv 20 luxuria Vep *ed. Arg.* -iae rell. v 22 comisat. Vp comissat. el comess. Babv comess. AFG, H (conm-) 23 sicut VGBabep *ed. Arg.* sicut et AFHlv; cf. p. 536, 26

damnavit, non illa tantum invenimus, quae ad voluptatem
 pertinent carnis, sicuti sunt fornicationes, immunditiae,
 luxuria, ebrietates, comisationes; verum etiam illa, quibus
 animi vitia demonstrantur a voluptate carnis aliena. Quis
 5 enim servitutem, quae idolis exhibetur, veneficia, inimici-
 tias, contentiones, aemulationes, animositates, dissensiones,
 haereses, invidias non potius intellegat animi vitia esse
 quam carnis? Quando quidem fieri potest, ut propter
 idololatriam vel haeresis alicuius errorem a voluptatibus
 10 corporis temperetur; et tamen etiam tunc homo, quamvis
 carnis libidines continere atque cohibere videatur, secun-
 dum carnem vivere hac apostolica auctoritate convincitur,
 et in eo, quod abstinet a voluptatibus carnis, damnabilia
 opera carnis agere demonstratur. Quis inimicitias non in
 15 animo habeat? aut quis ita loquatur, ut inimico suo vel
 quem putat inimicum dicat: „Malam carnem,“ ac non po-
 tius: „Malum animum habes adversus me“? Postremo
 sicut carnalitates, ut ita dicam, si quis audisset, non dubi-
 taret carni tribuere, ita nemo dubitat animositates ad ani-
 20 mum pertinere. Cur ergo haec omnia et his similia
 doctor gentium in fide et veritate opera carnis appellat,
 nisi quia eo locutionis modo, quo totum significatur a
 parte, ipsum hominem vult nomine carnis intellegi?

CAPUT III.

25 *Peccati causam ex anima, non ex carne prodisse, et
 corruptionem ex peccato contractam non pecca-
 tum esse, sed poenam.*

Quod si quisquam dicit carnem causam esse in malis
 moribus quorumcumque vitiorum, eo quod anima carne
 30 affecta sic vivit, profecto non universam hominis naturam
 diligenter advertit. Nam „corpus quidem corruptibile ad-

3 luxuriae (-e) BHβ1 ed Arg. comis. V commiss. (comess.,
 comess., comess.) rell. v 10 corporis mss plerr. (cf. p. 632, 10)
 corporeis H carnis Bv 11 carnalis V 12 hic H 17 adversum
 BH ed. Arg. v 18 dubitasset abv 22 a om. H aperte l

gravat animam.“ Unde etiam idem apostolus agens de hoc corruptibili corpore, de quo paulo ante dixerat: *Etsi exterior homo noster corrumpitur: Scimus, inquit, quia, si terrena nostra domus habitationis resolvatur, aedificationem habemus ex Deo, domum non manu factam aeternam in caelis. Etenim in hoc ingemescimus, habitaculum nostrum quod de caelo est superindui cupientes; si tamen et induti, non nudi inveniamur. Etenim qui sumus in hac habitatione, ingemescimus gravati, in quo nolumus exspoliari, sed supervestiri, ut absorbeatur mortale a vita.* Et adgravamur ergo corruptibili corpore, et ipsius adgravationis causam non naturam substantiamque corporis, sed eius corruptionem scientes nolumus corpore spoliari, sed eius immortalitate vestiri. Et tunc enim erit, sed quia corruptibile non erit, non gravabit. *Adgravat* 15 ergo nunc *animam corpus corruptibile, et deprimit terrena inhabitatio sensum multa cogitantem.* Verum tamen qui omnia mala animae ex corpore putant accidisse, in errore sunt.

Quamvis enim Vergilius Platoniam videatur luculentis versibus explicare sententiam dicens:

Igneus est ollis vigor et caelestis origo
Seminibus, quantum non noxia corpora tardant
Terrenique hebetant artus moribundaque membra,

omnesque illas notissimas quattuor animi perturbationes, cupiditatem timorem, laetitiam tristitiam, quasi origines omnium peccatorum atque vitiorum volens intellegi ex corpore accidere subiungat et dicat:

1 Sap. 9, 15 8 2. Cor. 4, 16. 11 lb. 5, 1 sqq. 17 Sap. 9, 15

4 dom. nostra B nostra om. a habitationis VA¹Habl¹p¹v
huius habit. A¹FGB¹ße dissolu. a ed. Arg. v 6 in cael. aet. l
6 et 9 ingemisc. Bap¹ 8 et om. Hl ed. Arg. et non H 9 in
quo mss ed. Arg. eo quod v 10 spoliari AGHe 11 et graua-
murH 14spol. VAFGHelp ex(s)pol. abvE enim om. Al 18anim.
mala Bv 22 ollis AFav illis VGBßbelp ed. Arg. Hoffm. Wey.
illi H 28 adiungit et dicit H

Hinc metuunt cupiuntque, dolent gaudentque,
nec auras

Suspiciunt, clausae tenebris et carcere caeco:

tamen aliter se habet fides nostra. Nam corruptio cor-
poris, quae adgravat animam, non peccati primi est causa,
sed poena; nec caro corruptibilis animam peccatricem,
sed anima peccatrix fecit esse corruptibilem carnem. Ex
qua corruptione carnis licet existant quaedam incitamenta
vitiorum et ipsa desideria vitiosa, non tamen omnia vitae
iniquae vitia tribuenda sunt carni, ne ab his omnibus pur-
gemus diabolum, qui non habet carnem. Etsi enim dia-
bolus fornicator vel ebriosus vel si quid huius modi mali
est, quod ad carnis pertinet voluptates, non potest dici,
cum sit etiam talium peccatorum suasor et instigator oc-
cultus: est tamen maxime superbus atque invidus. Quae
illum vitiositas sic obtinuit, ut propter hanc esset in car-
ceribus caliginosi huius aeris aeterno supplicio destinatus.
Haec autem vitia, quae tenent in diabolo principatum,
carni tribuit apostolus, quam certum est diabolus non
habere. Dicit enim inimicitias, contentiones, aemulationes,
animositates, invidias opera esse carnis; quorum omnium
malorum caput atque origo superbia est, quae sine carne
regnat in diabolo. Quis autem illo est inimicior sanctis?
Quis adversus eos contentiosior, animosior et magis ae-
mulus atque invidus invenitur? At haec omnia cum habeat
sine carne, quo modo sunt ista opera carnis, nisi quia
opera sunt hominis, quem, sicut dixi, nomine carnis ap-
pellat? Non enim habendo carnem, quam non habet dia-
bolus, sed vivendo secundum se ipsum, hoc est secundum
hominem, factus est homo similis diabolo; quia et ille se-
cundum se ipsum vivere voluit, quando in veritate non
stetit, ut non de Dei, sed de suo mendacium loqueretur,

8 Aen. 6, 780sq. 21 Gal. 5, 20 32 Io. 8, 44

3 suscipiunt ABHbe¹ 4 hab. se alit. e 23 est om. a 24 animo-
sior om. AE 25 At I¹ ad I¹ Et AFGHBHβepv; om. ab omnia
om. b habet a 29 hoc est — se ipsum (31) om. e¹ 30 est om. l ed. Arg.

qui non solum mendax, verum etiam mendacii pater est. Primus est quippe mentitus, et a quo peccatum, ab illo coepit esse mendacium.

CAPUT IV.

Quid sit secundum hominem, quid autem secundum Deum vivere. 5

Cum ergo vivit homo secundum hominem, non secundum Deum, similis est diabolo; quia nec angelo secundum angelum, sed secundum Deum vivendum fuit, ut staret in veritate et veritatem de illius, non de suo mendacium loqueretur. Nam et de homine alio loco idem apostolus ait: *Si autem veritas Dei in meo mendacio abundavit.* Nostrum dixit mendacium, veritatem Dei. Cum itaque vivit homo secundum veritatem, non vivit secundum se ipsum, sed secundum Deum. Deus est enim 15 qui dixit: *Ego sum veritas.* Cum vero vivit secundum se ipsum, hoc est secundum hominem, non secundum Deum, profecto secundum mendacium vivit; non quia homo ipse mendacium est, cum sit eius auctor et creator Deus, qui non est utique auctor creatorque mendacii, sed 20 quia homo ita factus est rectus, ut non secundum se ipsum, sed secundum eum, a quo factus est, viveret, id est illius potius quam suam faceret voluntatem: non ita vivere, quem ad modum est factus ut viveret, hoc est mendacium. Beatus quippe vult esse etiam non sic vivo 25 ut possit esse. Quid est ista voluntate mendacius? Unde non frustra dici potest omne peccatum esse mendacium. Non enim fit peccatum nisi ea voluntate, qua volumus ut bene sit nobis vel nolumus ut male sit nobis. Ergo mendacium est, quod, cum fiat ut bene sit nobis, 30

13 Rom. 3, 7 16 Io. 14, 6

2 Primus quidem ment. est H 5 quid autem V quid q¹ quidue pq²v 11 et] ut b 13 habund. H ed. Arg. abundabit Vb nostrum] meum pv 18 sed super profecto l¹ 22 sed sec. eum om. l eum] deum H 23 non VAF-Bβelp ed. Arg. non autem GHabv 24 fact. est H ed. Arg.

hinc potius male est nobis, vel cum fiat, ut melius sit nobis, hinc potius peius est nobis. Unde hoc, nisi quia de Deo potest bene esse homini, quem delinquendo deserit, non de se ipso, secundum quem vivendo delinquit?

- 5 Quod itaque diximus, hinc extitisse duas civitates diversas inter se atque contrarias, quod alii secundum carnem, alii secundum spiritum viverent: potest etiam isto modo dici quod alii secundum hominem, alii secundum Deum vivant. Apertissime quippe <Paulus> ad Corinthios
10 dicit: *Cum enim <sint> inter vos aemulatio et contentio, nonne carnales estis et secundum hominem ambulatis?* Quod ergo est ambulare secundum hominem, hoc est esse carnalem, quod a carne, id est a parte hominis, intelligitur homo. Eosdem ipsos quippe dixit superius animales,
15 quos postea carnales, ita loquens: *Quis enim scit, inquit, hominum, quae sunt hominis, nisi spiritus hominis, qui in ipso est? Sic et quae Dei sunt, nemo scit nisi spiritus Dei. Nos autem, inquit, non spiritum huius mundi accepimus, sed spiritum qui ex Deo est, ut sciamus quae*
20 *a Deo donata sunt nobis; quae et loquimur, non in sapientiae humanae doctis verbis, sed doctis spiritu, spiritualibus spiritualia comparantes. Animalis autem homo non percipit quae sunt spiritus Dei; stultitia est enim illi.* Talibus igitur, id est animalibus, paulo post dicit:
25 *Et ego, fratres, non potui loqui vobis quasi spiritualibus, sed quasi carnalibus;* et illud et hoc eodem loquendi modo, id est a parte totum. Et ab anima namque et a carne, quae sunt partes hominis, potest totum significari, quod est homo; atque ita non est aliud animalis homo,
30 aliud carnalis, sed idem ipsum est utrumque, id est secundum hominem vivens homo; sicut non aliud quam homi-

11 1. Cor. 3, 3 24 Ib. 2, 11sq. 26 Ib. 3, 1

5 cin. duas Bv 6 diu. aduersus se l aliqui l 9 Paulus
pv; apts G; om. V rell. Wey. (recte) chorint. VH 10 sint AF
GBHßabp; om. VI Wey. sec. Graec. (recte? cf. Cypr. CE 31, 115, 10;
428, 6) sit e inter uos sint ed. Arg. v 15 inquit om. l 21 docti
uerbis B doctis spir. Aelv sec. Graec. docti spir. VGBHßabp
ed. Arg. doctrina sp. F 28 ea quae Hl 25 uob. loqui l 26 et

nes significantur, sive ubi legitur: *Ex operibus legis non iustificabitur omnis caro*, sive quod scriptum est: *Septuaginta quinque animae descenderunt cum Iacob in Aegyptum*. Et ibi enim per omnem carnem omnis homo, et ibi per septuaginta quinque animas septuaginta quinque 5 homines intelleguntur. Et quod dictum est: *Non in sapientiae humanae doctis verbis*, potuit dici: „Non in sapientiae carnalis“; sicut quod dictum est: *Secundum hominem ambulatis*, potuit dici: „Secundum carnem“. Magis autem hoc apparuit in his quae subiunxit: *Cum* 10 *enim quis dicat: Ego quidem sum Pauli, alius autem: Ego Apollo, nonne homines estis?* Quod dicebat: *Animales estis*, et: *Carnales estis*, expressius dixit: *Homines estis*, quod est: „Secundum hominem vivitis, non secundum Deum, secundum quem si viveretis, dii essetis.“ 15

CAPUT V.

Quod de corporis animaeque natura tolerabilior quidem Platoniorum quam Manichaeorum sit opinio, sed et ipsa reprobanda, quoniam vitiorum omnium causas naturae carnis ascribit. 20

Non igitur opus est in peccatis vitiisque nostris ad Creatoris iniuriam carnis accusare naturam, quae in genere atque ordine suo bona est; sed deserto Creatore bono vivere secundum creatum bonum non est bonum, sive quisque secundum carnem sive secundum animam 25 sive secundum totum hominem, qui ex anima constat et carne (unde et nomine solius animae et nomine solius carnis significari potest) eligat vivere. Nam qui velut summum bonum laudat animae naturam et tamquam malum naturam carnis accusat, profecto et animam carnaliter 30

2 Rom. 3, 20 4 Gen. 46, 27 12 1. Cor. 3, 4

hoc *V* op *ed. Arg.* ex hoc *rell.* v 27 modo intelligitur *ed. Ben.* —

2 iustificatur *V B H* *ed. Arg.*; cf. 4, 29 6 intelligitur *H* 8 scriptum est β 11 quidem *mss ed. Arg.*; om. v 17 Quid *V* 19 ipsa reprobanda *V* ipsi reprobantur p q v omnium *V*; om. p q v 20 ascribit *Domb.* ascripti *V* adscribunt p q v *Hoffm.* 23 bono *H* 24 creaturam bonam *ed. Arg.* 26 qui] qm *H* 28 velut *ex* uult *corr. V*

adpetit et carnem carnaliter fugit, quoniam id vanitate sentit humana, non veritate divina. Non quidem Platonici sicut Manichaei desipiunt, ut tamquam mali naturam terrena corpora detestentur, cum omnia elementa, quibus iste mundus visibilis contrectabilisque compactus est, qualitatesque eorum Deo artifice tribuant; verum tamen ex terrenis artubus moribundisque membris sic affici animas opinantur, ut hinc eis sint morbi cupiditatum et timorum et laetitiae sive tristitiae; quibus quattuor vel perturbationibus, ut Cicero appellat, vel passionibus, ut plerique verbum e verbo Graeco exprimunt, omnis humanorum morum vitiositas continetur. Quod si ita est, quid est quod Aeneas apud Vergilium, cum audisset a patre apud inferos animas rursus ad corpora redituras, hanc opinio-
nem miratur exclamans:

O pater, anne aliquas ad caelum hinc ire putandum est

Sublimes animas iterumque ad tarda reverti
Corpora? Quae lucis miseris tam dira cupido?

Numquidnam haec tam dira cupido ex terrenis artubus moribundisque membris adhuc inest animarum illi praedicatissimae puritati? Nonne ab huius modi corporeis, ut dicit, pestibus omnibus eas asserit esse purgatas, cum rursus incipiunt in corpora velle reverti? Unde colligitur, etiamsi ita se haberet, quod est omnino vanissimum, vicissim alternans incessabiliter euntium atque redeuntium animarum mundatio et inquinatio, non potuisse veraciter dici omnes culpabiles atque vitiosos motus animarum eis ex terrenis corporibus inolescere, si quidem secundum ipsos illa, ut locutor nobilis ait, dira cupido usque adeo non est ex corpore, ut ab omni corporea peste purgatam et extra omne corpus animam constitutam ipsa esse

10 Tusc. 4, 6 19 Aen. 6, 719sq. 24 Aen. 6, 751

14 rurs. ad corp. om. 1 hinc B 30 locuntur H ed. Arg. loquitur β nobis H β a ait] aut e ed. Arg. ac b 31 est om. 1 32 et om. V ipsa (scil. dira cupido) V¹ FGH I Arg. ipsam V² A B (rell. ?) v Hoffm.

compellat in corpore. Unde etiam illis fatentibus non ex carne tantum afficitur anima, ut cupiat metuat, laetetur aegrescat, verum etiam ex se ipsa his potest motibus agitari.

CAPUT VI.

5

De qualitate voluntatis humanae, sub cuius iudicio affectiones animi aut pravae habentur aut rectae.

Interest autem qualis sit voluntas hominis; quia si perversa est, perversos habebit hos motus; si autem recta est, non solum inculpabiles, verum etiam laudabiles erunt. 10 Voluntas est quippe in omnibus; immo omnes nihil aliud quam voluntates sunt. Nam quid est cupiditas et laetitia nisi voluntas in eorum consensione quae volumus? Et quid est metus atque tristitia nisi voluntas in dissensione ab his quae nolumus? Sed cum consentimus appetendo 15 ea quae volumus, cupiditas; cum autem consentimus fruendo his quae volumus, laetitia vocatur. Itemque cum dissentimus ab eo quod accidere nolumus, talis voluntas metus est; cum autem dissentimus ab eo quod nolentibus accidit, talis voluntas tristitia est. Et omnino pro varietate 20 rerum, quae appetuntur atque fugiuntur, sicut allicitur vel offenditur voluntas hominis, ita in hos vel illos affectus mutatur et vertitur. Quapropter homo, qui secundum Deum, non secundum hominem vivit, oportet ut sit amator boni; unde fit consequens ut malum oderit. Et quoniam 25 niam nemo natura, sed quisquis malus est, vitio malus est: perfectum odium debet malis, qui secundum Deum vivit, ut nec propter vitium oderit hominem nec amet vitium propter hominem, sed oderit vitium, amet hominem. Sanato enim vitio totum quod amare, nihil autem 30 quod debeat odisse remanebit.

28 Ps. 138, 22

1 compellit e¹ 2 efficit e 7 praebe V 8 qua si V¹G¹H
(quasi) 13sq. consensione .. dissensione mss ed. Arg. consensio-
nem .. dissensionem v 17 itaque e¹ 27 habet malis He¹

CAPUT VII.

Amorem et dilectionem indifferenter et in bono et in malo apud sacras litteras inveniri.

Nam cuius propositum est amare Deum et non se-
 5 cundum hominem, sed secundum Deum amare proximum,
 sicut etiam se ipsum: procul dubio propter hunc amorem
 dicitur voluntatis bonae, quae usitatus in scripturis sanctis
 caritas appellatur; sed amor quoque secundum easdem
 sacras litteras dicitur. Nam et amatorem boni apostolus
 10 dicit esse debere, quem regendo populo praecipit eligen-
 dum, et ipse Dominus Petrum apostolum interrogans cum
 dixisset: *Diligis me plus his?* ille respondit: *Domine, tu*
scis quia amo te; et iterum Dominus quaesivit, non

utrum amaret, sed utrum diligeret eum Petrus; at ille
 15 respondit iterum: *Domine, tu scis quia amo te;* tertia
 vero interrogatione et ipse Iesus non ait: „*Diligis me?*“
 sed: *Amas me?* ubi secutus ait evangelista: *Contristatus*
est Petrus, quia dixit ei tertio: Amas me? cum Dominus
 non tertio, sed semel dixerit: *Amas me?* bis autem dixerit:
 20 *Diligis me?* Unde intellegimus, quod etiam cum dicebat
 Dominus: *Diligis me?* nihil aliud dicebat quam: *Amas me?*
 Petrus autem non mutavit huius unius rei verbum, sed etiam
 tertio: *Domine, inquit, tu omnia scis, tu scis quia amo te.*

Hoc propterea commemorandum putavi, quia non-
 25 nulli arbitrantur aliud esse dilectionem sive caritatem,
 aliud amorem. Dicunt enim dilectionem accipiendam esse
 in bono, amorem in malo. Sic autem nec ipsos auctores
 saecularium litterarum locutos esse certissimum est. Sed
 viderint philosophi utrum vel qua ratione ista discernant;
 30 amorem tamen eos in bonis rebus et erga ipsum Deum

11 1. Tim. 3, 1 sqq. 28 Io. 21, 15 sqq.

7 sanctis mss ed. Arg. sacris Bv 9 et om. B dic. apost.
 Bv 12 plus is V¹ plus quam bi F1 15 iterum om. β 16 iesus]
 ei b; Dominus v; om. a me om. H 18 est om. l 22 mutabit
 VH unius huius V 23 tu scis] tu nosti l 28 litter. om. l

magni pendere, libri eorum satis loquuntur. Sed scripturas religionis nostrae, quarum auctoritatem ceteris omnibus litteris anteponimus, non aliud dicere amorem, aliud dilectionem vel caritatem, insinuandum fuit. Nam et amorem in bono dici iam ostendimus. Sed ne quis existimet amorem quidem et in malo et in bono, dilectionem autem non nisi in bono esse dicendam, illud adtendat quod in psalmo scriptum est: *Qui autem diligit iniquitatem, odit animam suam*, et illud apostoli Iohannis: *Si quis dilexerit mundum, non est dilectio Patris in illo*. 10 Ecce uno loco dilectio et in bono et in malo. Amorem autem in malo (quia in bono iam ostendimus) ne quisquam flagitet, legat quod scriptum est: *Erunt enim homines se ipsos amantes, amatores pecuniae*. Recta itaque voluntas est bonus amor et voluntas perversa malus 15 amor. Amor ergo inhians habere quod amatur, cupiditas est, id autem habens eoque fruens laetitia; fugiens quod ei adversatur, timor est, idque si acciderit sentiens tristitia est. Proinde mala sunt ista, si malus amor est; bona, si bonus. Quod dicimus, de scripturis probemus. Concupiscit apostolus dissolvi et esse cum Christo; et: *Concupivit anima mea desiderare iudicia tua*, vel si accommodatius dicitur: *Desideravit anima mea concupiscere iudicia tua*; et: *Concupiscentia sapientiae perducit ad regnum*. Hoc tamen loquendi obtinuit consuetudo, ut, si 25 cupiditas vel concupiscentia dicatur nec addatur cuius rei sit, non nisi in malo possit intellegi. Laetitia in bono est: *Laetamini in Domino et exultate iusti*; et: *Dedist laetitiam in cor meum*; et: *Adimplebis me laetitia cum vultu tuo*. Timor in bono est apud apostolum, ubi ait: 30

9 Ps. 10, 5 (6) 10 1. Io. 2, 15 14 2. Tim. 3, 2 21 Phil. 1, 23
24 Ps. 118, 20 25 Sap. 6, 21 (LXX) 28 Ps. 31, 11 29 Ps. 4, 8 30 Ps. 15, 11

1 locuntur VFGH^{el} ed. Arg. 3 omnibus mss quibusque v
6 et in bono et in malo B ed. Arg. v 10 diligit A in eo a
ed. Arg. v 13 et legat l 14 et recta a 16 inanis p¹ ed.
Arg. 17 eoque] eo// b; atque E laetitia est GHav

Cum timore et tremore vestram ipsorum salutem operamini; et: Noli altum sapere, sed time; et: Timeo autem, ne, sicut serpens Evam seduxit astutia sua, sic et vestrae mentes corrumpantur a castitate, quae est in Christo. De

- 5 tristitia vero, quam Cicero magis aegritudinem appellat, dolorem autem Vergilius, ubi ait: „Dolent gaudentque“, (sed ideo malui tristitiam dicere, quia aegritudo vel dolor usitatus in corporibus dicitur), scrupulosior quaestio est, utrum inveniri possit in bono.

10

CAPUT VIII.

De tribus perturbationibus, quas in animo sapientis Stoici esse voluerunt, excluso dolore sive tristitia, quam virtus animi sentire non debeat.

- Quas enim Graeci appellant *ἐνπαθείας*, Latine autem
 15 Cicero constantias nominavit, Stoici tres esse voluerunt pro tribus perturbationibus in animo sapientis, pro cupiditate voluntatem, pro laetitia gaudium, pro metu cautionem; pro aegritudine vero vel dolore, quam nos vitandae ambiguitatis gratia tristitiam maluimus dicere, negaverunt
 20 esse posse aliquid in animo sapientis. Voluntas quippe, inquit, appetit bonum, quod facit sapiens; gaudium de bono adeptum est, quod ubique adipiscitur sapiens; cautio devitat malum, quod debet sapiens devitare; tristitia porro quia de malo est, quod iam accidit, nullum autem malum
 25 existimant posse accidere sapienti, nihil in eius animo pro illa esse posse dixerunt. Sic ergo illi loquuntur, ut velle gaudere cavere negent nisi sapientem; stultum autem non nisi cupere laetari, metuere contristari; et illas tres esse constantias, has autem quattuor perturbationes secundum
 30 Ciceronem, secundum autem plurimos passiones. Graece autem illae tres, sicut dixi, appellantur *ἐνπαθείαι*; istae autem quattuor *πάθη*. Haec locutio utrum scripturis sanctis congruat, cum quaererem quantum potui diligen-

2 Phil. 2,12; Rom. 11,20 4 2. Cor. 11,3 5 Tusc. 3,10 6 Aen. 6,733

12 exclusis p 14 (81) euphat. *ἴβ* e1 15 istoici *ἴ* 20 aliq. esse posse l 24 sq. acced. l 30 plur. autem *Β* v s2 phatae (-e) *Η* e1

ter, illud inveni quod ait propheta: *Non est gaudere impiis, dicit Dominus*; tamquam impii laetari possint potius quam gaudere de malis, quia gaudium proprie bonorum et piorum est. Item illud in evangelio: *Quaecumque vultis ut faciant vobis homines, haec et vos facite illis*, ita dictum videtur, tamquam nemo possit aliquid male vel turpiter velle, sed cupere. Denique propter consuetudinem locutionis nonnulli interpretes addiderunt „bona“ et ita interpretati sunt: „Quaecumque vultis ut faciant vobis homines bona.“ Cavendum enim putaverunt, ne quisquam inhonesta velit sibi fieri ab hominibus, ut de turpioribus taceam, certe luxuriosa convivia, in quibus se, si et ipse illis faciat, hoc praeceptum existimet impleturum. Sed in Graeco evangelio, unde in Latinum translatus est, non legitur „bona“, sed: *Quaecumque vultis ut faciant vobis homines, haec et vos facite illis*; credo propterea, quia in eo quod dixit *vultis*, iam voluit intellegi „bona“ Non enim ait „cupitis“.

Non tamen semper his proprietatibus locutio nostra frenanda est, sed interdum his utendum est; et cum legimus eos, quorum auctoritati resultare fas non est, ibi sunt intellegendae, ubi rectus sensus alium exitum non potest invenire; sicut ista sunt, quae exempli gratia partim ex propheta, partim ex evangelio commemoravimus. Quis enim nescit impios exultare laetitia? et tamen: *Non est gaudere impiis, dicit Dominus*. Unde, nisi quia gaudere aliud est, quando proprie signateque hoc verbum ponitur? Item quis negaverit non recte praecipi hominibus, ut quaecumque ab aliis sibi fieri cupiunt, haec eis et ipsi faciant; ne se invicem turpitudine inlicitae voluptatis oblectent? et tamen saluberrimum verissimumque praeceptum est: *Quaecumque vultis ut faciant vobis homines,*

2 Esai. 57, 21 5. Mt. 7, 12

18 faciat] faciat similia v 15 sed — „bona“ (17) om. l
19 his se A (hiscæ?) 22 intellegendae Fv -da G ed. Arg. -di V
ABHabelp 29 sibi ab aliis Bv 32 ut sup. lin. 1

eadem et vos facite illis. Et hoc unde, nisi quia hoc loco modo quodam proprio voluntas posita est, quae in malo accipi non potest? Locutione vero usitatore, quam frequentat maxime consuetudo sermonis, non utique diceretur: *Noli velle mentiri omne mendacium*, nisi esset et voluntas mala, a cuius pravitate illa distinguitur, quam praedicaverunt angeli dicentes: *Pax in terra hominibus bonae voluntatis.* Nam ex abundanti additum est „bonae“, si esse non potest nisi bona. Quid autem magnum in caritatis laudibus dixisset apostolus, quod non gaudeat super iniquitate, nisi quia ita malignitas gaudet? Et apud uectores saecularium litterarum talis istorum verborum indifferentia reperitur. Ait enim Cicero orator amplissimus: „Cupio, patres conscripti, me esse clementem.“ Quia id verbum in bono posuit, quis tam perverse doctus existat, qui non eum „Cupio“, sed „Volo“ potius dicere debuisse contendat? Porro apud Terentium flagitiosus adulescens insana flagrans cupidine:

Nibil volo aliud, inquit, nisi Philumenam.

Quam voluntatem fuisse libidinem responsio, quae ibi servi eius sanioris inducitur, satis indicat. Ait namque domino suo:

Quanto satius est,

Te id dare operam, qui istum amorem ex animo

25

amoveas tuo,

Quam id loqui, quo magis libido frustra accendatur tua?

Gaudium vero eos et in malo posuisse ille ipse Vergilia-

5 Eccli. 7, 13 8 I.c. 2, 14 11 1. Cor. 13, 6 14 Cat. 1, 2, 4 27 Ter. Andr. 2, 1, 6 sqq. (v. 306 sqq.)

8 locutionem . . usitatorem 1 8 (h)abundanti FB1pv (cf. Quintil. 4, 5, 15; 5, 6, 1) (h)abundantia VAGHβab ed. Arg. 11 iniquitatem e Et om. H Nam et v 19 filomen. B filiumen. e¹ 21 sanioris VAFBβabl^p (opp. insana flagrans cupidine) senioris ev sannionis ed. Arg. 23 quando l 24 idj ei b ad id p qui VA¹(?)B1 quo FG¹Habpv qui// e 25 idem ille 1

nus testis est versus, ubi has quattuor perturbationes summa brevitate complexus est:

Hinc metuunt cupiuntque, dolent gaudentque.

Dixit etiam idem auctor:

Mala mentis gaudia.

5

Proinde volunt cavent gaudent et boni et mali; atque ut eadem aliis verbis enuntiemus, cupiunt timent laetantur et boni et mali; sed illi bene, isti male, sicut hominibus seu recta seu perversa voluntas est. Ipsa quoque tristitia, pro qua Stoici nihil in animo sapientis inveniri posse 10 putaverunt, reperitur in bono et maxime apud nostros. Nam laudat apostolus Corinthios, quod contristati fuerint secundum Deum. Sed fortasse quis dixerit illis apostolum fuisse congratulatum, quod contristati fuerint paenitendo, qualis tristitia, nisi eorum qui peccaverint, esse non potest. 15 Ita enim dicit: *Video quod epistula illa, etsi ad horam, contristavit vos; nunc gaudeo, non quia contristati estis, sed quia contristati estis in paenitentiam. Contristati enim estis secundum Deum. ut in nullo detrimentum patiamini ex nobis. Quae enim secundum Deum 20 est tristitia, paenitentiam in salutem inpaenitendam operatur; mundi autem tristitia mortem operatur. Ecce enim id ipsum secundum Deum contristari, quantam perfecit in vobis industriam.* Ac per hoc possunt Stoici pro suis partibus respondere, ad hoc videri utilem esse tristitiam, 25 ut peccasse paeniteat; in animo autem sapientis ideo esse non posse, quia nec peccatum in eum cadit, cuius paenitentia contristetur, nec ullum aliud malum, quod perpetiundo et sentiundo sit tristis. Nam et Alcibiadem ferunt (si me de nomine hominis memoria non fallit), cum sibi 30

3 Aen. 6, 733 5 Aen. 6, 278 24 2. Cor. 7, 8sqq.

10 (24) istoici V (et sic semper; itemque A saepe) 12 chorint. H 15 peccauerunt H ed. Arg. 16 illa om. b¹ e ed. Arg. 18 quia om. l estis om. b Arg. in] ad G⁷ v penitentia H 21 trist. est B 22 op mortem l morte V ecce] haec b 23 dñm V contristari uos F perfecit V¹ AFG B bel sec. Graec. perfecit V² H b ap v

beatus videretur, Socrate disputante et ei quam miser esset, quoniam stultus esset, demonstrante flevisse. Huic ergo stultitia fuit causa etiam huius utilis optandaeque tristitiae, qua homo esse se dolet, quod esse non debet. Stoici autem non stultum, sed sapientem aiunt tristem esse non posse.

CAPUT IX.

De perturbationibus animi, quarum affectus rectos habet vita iustorum.

Verum his philosophis, quod ad istam quaestionem
 10 de animi perturbationibus adinet, iam respondimus in
 nono huius operis libro, ostendentes eos non tam de re-
 bus, quam de verbis cupidiores esse contentionis quam
 veritatis. Apud nos autem iuxta scripturas sanctas sa-
 namque doctrinam cives sanctae civitatis Dei in huius
 15 vitae peregrinatione secundum Deum viventes metuunt
 cupiuntque, dolent gaudentque, et quia rectus est amor
 eorum, istas omnes affectiones rectas habent. Metuunt
 poenam aeternam, cupiunt vitam aeternam; dolent in re,
 quia ipsi in semet ipsis adhuc ingemescunt adoptionem
 20 expectantes, redemptionem corporis sui; gaudent in spe,
 quia fiet sermo, qui scriptus est: *Absorta est mors in
 victoriam.* Item metuunt peccare, cupiunt perseverare;
 dolent in peccatis, gaudent in operibus bonis. Ut enim
 metuant peccare, audiunt: *Quoniam abundabit iniquitas,*
 25 *refrigescet caritas multorum;* ut cupiant perseverare,
 audiunt quod scriptum est: *Qui perseveraverit usque in
 finem, hic salvus erit;* ut doleant in peccatis, audiunt:
*Si dixerimus quia peccatum non habemus, nos ipsos se-
 ducimus, et veritas in nobis non est;* ut gaudeant in operi-

2 Cic. Tusc. 3, 32 11 C. 4; 5 20 Rom. 8, 23 22 1. Cor.
 15, 54 25 Mt. 24, 12 27 Mt. 10, 22 29 1. Io. 1, 8

2 et quon. 1 4 qua] quia H quam V cum l 13 sacras v
 (cf. 14, 7) 17 aff. omn. H 18 in se AGHabe in spe B 19 adopt.]
 abolitionem l 20 in re B 21 absorta VAFGBβabele Oros.
 (CE 5, 662, 4); cf. CE 28II, 500, 4; 33, 205, 19; 57, 354, 21 app.
 22 uictoria VBHE^p Oros. 24 (h)abundavit βel ed. Arg. 25 re-
 frigescit V¹HE ed. Arg. -scat β (sed cf. 368, 27) 26 quoniam
 qui l 27 fine V¹ hic om. H 28 decipimus E^v; cf. 23, 28

bus bonis, audiunt: *Hilarem datorem diligit Deus*. Item sicuti se infirmitas eorum firmitasque habuerit, metuunt temptari, cupiunt temptari; dolent in temptationibus, gaudent in temptationibus. Ut enim metuant temptari, audiunt: *Si quis praeoccupatus fuerit in aliquo delicto*, 5 *vos, qui spirituales estis, instruite huius modi in spiritu mansuetudinis, intendens te ipsum, ne et tu templeris*; ut autem cupiant temptari, audiunt quendam virum fortem civitatis Dei dicentem: *Proba me, Domine, et tempta me; ure renes meos et cor meum*; ut doleant in tem- 10 ptationibus, vident Petrum flentem; ut gaudeant in temptationibus, audiunt Iacobum dicentem: *Omne gaudium existimate, fratres mei, cum in temptationes varias incideritis*.

Non solum autem propter se ipsos his moventur af- 15 fectibus, verum etiam propter eos, quos liberari cupiunt et ne pereant metuunt, et dolent si pereunt et gaudent si liberantur. Illum quippe optimum et fortissimum virum, qui in suis infirmitatibus gloriatur, ut eum potissimum commemoremus, qui in ecclesiam Christi ex gentibus ve- 20 nimus, doctorem gentium in fide et veritate, qui et plus omnibus suis coapostolis laboravit et pluribus epistulis populos Dei, non eos tantum, qui praesentes ab illo videbantur, verum etiam illos, qui futuri praevidebantur, instruxit; illum, inquam, virum, athletam Christi, doctum 25 ab illo, unctum de illo, crucifixum cum illo, gloriosum in illo, in theatro huius mundi, cui spectaculum factus est et angelis et hominibus, legitime magnum agonem certantem et palmam supernae vocationis in anteriora sectantem, oculis fidei libentissime spectant gaudere cum gaudenti- 30

1 2. Cor. 9, 7 7 Gal. 6, 1 10 Ps. 25, 2 11 Mt. 26, 75
14 Iac. 1, 2 19 2. Cor. 12, 5 23 1. Cor. 15, 10 26 Gal. 1, 12;
2. Cor. 1, 21; Gal. 2, 20 28 1. Cor. 4, 9 29 Phil. 3, 14

1 hilarem enim F (= *Vulg. sec. Graec.*) 2 se om. b 13 in temptationibus variis A1E^v 24 futuri erant praeu. l 25 uerum B1 26 uinctum l 28 magnum agonem VBH^ab^vE^v magno agone AFGelpE^{d1}E^{d2} ed. Arg. 30 spectant VFHp^v spectantem AGbeE ed. Arg. expectans l expectantem a spectamus B

bus, flere cum flentibus, foris habentem pugnās, intus timores, cupientem dissolvi et esse cum Christo, desiderantem videre Romanos, ut aliquem fructum habeat et in illis, sicut et in ceteris gentibus, aemulantem Corinthios et ipsa aemulatione metuentem, ne seducantur eorum mentes a castitate, quae in Christo est, magnam tristitiam et continuum dolorem cordis de Israelitis habentem, quod ignorantes Dei iustitiam et suam volentes constituere iustitiae Dei non essent subiecti; nec solum dolorem, verum
 10 etiam luctum suum denuntiantem quibusdam, qui ante peccaverunt et non egerunt paenitentiam super immunditia et fornicationibus suis.

Hi motus, hi affectus de amore boni et de sancta caritate venientes si vitia vocanda sunt, sinamus, ut ea,
 15 quae vere vitia sunt, virtutes vocentur. Sed cum rectam rationem sequantur istae affectiones, quando ubi oportet adhibentur, quis eas tunc morbos seu vitiosas passiones audeat dicere? Quam ob rem etiam ipse Dominus in forma servi agere vitam dignatus humanam, sed nullum
 20 habens omnino peccatum adhibuit eas, ubi adhibendas esse iudicavit. Neque enim, in quo verum erat hominis corpus et verus hominis animus, falsus erat humanus affectus. Cum ergo eius in evangelio ista referuntur, quod super duritia cordis Iudaeorum cum ira contristatus sit, quod
 25 dixerit: *Gaudeo propter vos, ut credatis*, quod Lazarus suscitaturus etiam lacrimas fuderit, quod concupiverit cum discipulis suis manducare pascha, quod propinquantem passione tristis fuerit anima eius: non falso utique referuntur. Verum ille hos motus certae dispensationis gratia

1 Rom. 12, 15 2 2. Cor. 7, 5; Phil. 1, 23 4 Rom. 1, 11;
 13 6 2. Cor. 11, 2sq. 7 Rom. 9, 2 9 Rom. 10, 3 12 2. Cor.
 12, 21 24 Mr. 3, 5 25 Io. 11, 15 26 Ib. 35 27 Lc. 22, 15
 28 Mt. 26, 38

2 et] ut e esset e² 5 in ipsa AF 6 est in Xpo l 9 esse e;
 sunt lE^v 11 immunditiam VAL¹(E) 13 carit. sancta l 17 mor-
 ribus V¹ morbiditas Be³E 19 formam Hab serui] dei VE; sed
 cf. vol. I p. 389, 5sq. 24 duritia VAFBβep duritiam Hablv
 E^d s¹p 27 pascha Ved. Arg. 29 certe HE^v

ita cum voluit suscepit animo humano, ut cum voluit factus est homo.

Proinde, quod fatendum est, etiam cum rectas et secundum Deum habemus has affectiones, huius vitae sunt, non illius, quam futuram speramus, et saepe illis etiam 5 inviti cedimus. Itaque aliquando, quamvis non culpabili cupiditate, sed laudabili caritate moveamur, etiam dum nolumus flemus. Habemus ergo eas ex humanae conditionis infirmitate; non autem ita Dominus Iesus, cuius et infirmitas fuit ex potestate. Sed dum vitae huius infir- 10 mitatem gerimus, si eas omnino nullas habeamus, tunc potius non recte vivimus. Vituperabat enim et detestabatur apostolus quosdam, quos etiam esse dixit sine affectione. Culpavit etiam illos sacer psalmus, de quibus ait: *Sustinui qui simul contristaretur, et non fuit.* Nam 15 omnino non dolere, dum sumus in hoc loco miseriae, profecto, sicut quidam etiam apud saeculi huius litteratos sensit et dixit, 'non sine magna mercede contingit inmanitatis in animo, stuporis in corpore'. Quocirca illa, quae ἀπάθεια Graece dicitur (quae si Latine posset inpassibi- 20 litas diceretur), si ita intellegenda est (in animo quippe, non in corpore accipitur), ut sine his affectionibus vivatur, quae contra rationem accidunt mentemque perturbant, bona plane et maxime optanda est, sed nec ipsa huius est vitae. Non enim qualiumcumque hominum vox est, sed 25 maxime piorum multumque iustorum atque sanctorum: *Si dixerimus, quia peccatum non habemus, nos ipsos seducimus et veritas in nobis non est.* Tunc itaque ἀπάθεια ista erit, quando peccatum in homine nullum erit. Nunc vero satis bene vivitur, <si> sine crimine; sine pec- 30 cato autem qui se vivere existimat, non id agit, ut peccatum non habeat, sed ut veniam non accipiat. Porro

14 Rom. 1, 31 15 Ps. 68, 21 18 Cic. Tusc. 3, 6 28 1. Io. 1, 8

2 esset 1 8 has G ed. Arg. 9 autem om. H ihc xpc H et om. H 18 dixit esse 1 18 magna om. 1 contigit H1 20 aphantia VH 28 acced. 1 27 quia V (corr.), ApE^v (cf. 20, 28; 446, 2; 473, 7; CE 60, 462, 9; 517, 6; 523, 28; 541, 18 al.) quoniam V (ab init.). FBH (rell.?) vE^d sp^t 30 uero] autem 1 si B (e?) v; om. V rell. ed. Arg.

si ἀπάθεια illa dicenda est, cum animum contingere omnino non potest ullus affectus, quis hunc stuporem non omnibus vitiis iudicet esse peiorem? Potest ergo non absurde dici perfectam beatitudinem sine stimulo timoris et
 5 sine ulla tristitia futuram; non ibi autem futurum amorem gaudiumque quis dixerit, nisi omni modo a veritate seclusus? Si autem ἀπάθεια illa est, ubi nec metus ullus exterret nec angit dolor, aversanda est in hac vita, si recte, hoc est secundum Deum, vivere volumus; in illa
 10 vero beata, quae sempiterna promittitur, plane speranda est.

Timor namque ille, de quo dicit apostolus Iohannes: *Timor non est in caritate, sed perfecta caritas foras mittit timorem, quia timor poenam habet; qui autem timet, non est perfectus in caritate*, non est eius generis timor,
 15 cuius ille, quo timebat apostolus Paulus, ne Corinthii serpentina seducerentur astutia; hunc enim timorem habet caritas, immo non habet nisi caritas; sed illius generis est timor qui non est in caritate, de quo ipse apostolus Paulus ait: *Non enim accepistis spiritum servitutis iterum*
 20 *in timore*. Timor vero ille castus permanens in saeculum saeculi, si erit et in futuro saeculo, (nam quo alio modo potest intellegi permanere in saeculum saeculi?) non est timor exterrens a malo quod accidere potest, sed tenens in bono quod amitti non potest. Ubi enim boni
 25 adepti amor inmutabilis est, profecto, si dici potest, mali cavendi timor securus est. Timoris quippe casti nomine ea voluntas significata est, qua nos necesse erit nolle peccare, et non sollicitudine infirmitatis, ne forte peccemus, sed tranquillitate caritatis cavere peccatum. Aut si nul-
 30 lius omnino generis timor esse poterit in illa certissima securitate perpetuorum feliciūque gaudiorum, sic est

14 1. Io. 4, 18 16 2. Cor. 11, 3 20 Rom. 8, 15 21 Ps. 18, 10

1 (Porro) autem si V²F animo FGHab 8 non om. Hb inabsorde H 8 anget l tangit H aduers. l 9 est hoc H est sup. lin. V 17 est generis V(ab init.) v 18 et ipse AFGBel p ed. Arg. 20 timore V plerr. ed. Arg., ut codd. Amiat. Fuld. timorem Iv uero] enim H 21 sic H

dictum: *Timor Domini castus permanens in saeculum saeculi*, quem ad modum dictum est: *Patientia pauperum non peribit in aeternum*. Neque enim aeterna erit ipsa patientia, quae necessaria non est, nisi ubi toleranda sunt mala; sed aeternum erit, quo per patientiam 5 pervenitur. Ita fortasse timor castus in saeculum saeculi dictus est permanere, quia id permanebit, quo timor ipse perducit.

Quae cum ita sint, quoniam recta vita ducenda est, qua perveniendum sit ad beatam, omnes affectus istos vita 10 recta rectos habet, perversa perversos. Beata vero eademque aeterna amorem habebit et gaudium non solum rectum, verum etiam certum; timorem autem ac dolorem nullum. Unde iam apparet utcumque, quales esse debeant in hac peregrinatione cives civitatis Dei, viventes secun- 15 dum spiritum, non secundum carnem, hoc est secundum Deum, non secundum hominem, et quales in illa, quo tendunt, immortalitate futuri sint. Civitas porro, id est societas, impiorum non secundum Deum, sed secundum hominem viventium et in ipso cultu falsae contemptuque 20 verae divinitatis doctrinas hominum daemonumve sectantium his affectibus pravis tamquam morbis et perturbationibus quatitur. Et si quos cives habet, qui moderari talibus motibus et eos quasi temperare videantur, sic impietate superbi et elati sunt, ut hoc ipso sint in eis maio- 25 res tumores, quo minores dolores. Et si nonnulli tanto inmaniore, quanto rariore vanitate hoc in se ipsis ad-amaverint, ut nullo prorsus erigantur et excitentur, nullo flectantur atque inclinentur affectu: humanitatem totam potius amittunt, quam veram adsequuntur tranquillitatem. 30 Non enim quia durum aliquid, ideo rectum, aut quia stupidum est, ideo sanum.

2 Ps. 18, 10 3 Ps. 9, 19

1 (sic) dictum est Bv 18 et dolorem B (in marg.) 18 hoc est B 26 timores B¹H 28 et om. l 30 adsequuntur G (abelp?) adsecuntur (ass.) AFH ///quntur V adsequantur (ass.) Bv

CAPUT X.

An primos homines in paradiso constitutos ullis perturbationibus, priusquam delinquerent, affectos fuisse credendum sit.

5 Sed utrum primus homo vel primi homines (duorum erat quippe coniugium) habebant istos affectus in corpore animali ante peccatum, quales in corpore spiritali non habebimus omni purgato finitoque peccato, non inmerito quaeritur. Si enim habebant, quo modo erant beati in
 10 illo memorabili beatitudinis loco, id est paradiso? Quis tandem absolute dici beatus potest, qui timore afficitur vel dolore? Quid autem timere aut dolere poterant illi homines in tantorum tanta affluentia bonorum, ubi nec mors metuebatur nec ulla corporis mala valetudo, nec
 15 aberat quicquam, quod bona voluntas adipisceretur, nec inerat quod carnem animumve hominis feliciter viventis offenderet? Amor erat inperturbatus in Deum atque inter se coniugum fida et sincera societate viventium, et ex hoc amore grande gaudium, non desistente quod amabatur ad
 20 fruendum. Erat devotio tranquilla peccati, qua manente nullum omnino alicunde malum, quod contristaret, intruebat. An forte cupiebant prohibitum lignum ad vescendum contingere, sed mori metuebant, ac per hoc et cupiditas et metus iam tunc illos homines etiam in illo perturbabat
 25 loco? Absit ut hoc existimemus fuisse, ubi nullum erat omnino peccatum. Neque enim nullum peccatum est ea quae lex Dei prohibet concupiscere atque ab his abstinere timore poenae, non amore iustitiae. Absit, inquam, ut ante omne peccatum iam ibi fuerit tale peccatum, ut hoc
 30 de ligno admitterent, quod de muliere Dominus ait: *Si quis viderit mulierem ad concupiscendum eam, iam moechatus est eam in corde suo.* Quam igitur felices erant

32 Mt. 5, 28

2 ullis Vp nullis qv 3 delinquerent Vp deliquerint qv
 7 spiritali Bv 8 habemus V¹ 18 affluentia VFp aff. rel. v
 20 dubitatio b 21 alicunde VA¹FG¹el p ed. Arg. aliunde A²G¹B
 Habv 22 prohib. — metuebant om. l 20 amitt. V¹ si quis]
 qui B 21 concupiscendam e eam om. l 22 erant VAFBe¹l p ed. Arg.

et nullis agitabantur perturbationibus animorum, nullis corporum laedebantur incommodis: tam felix universa societas esset humana, si nec illi malum, quod etiam in posteros traicerent, nec quisquam ex eorum stirpe iniquitate committeret, quod damnatione reciperet; atque ista 5 permanente felicitate, donec per illam benedictionem, qua dictum est: *Crescite et multiplicamini*, praedestinatorum sanctorum numerus compleretur, alia maior daretur, quae beatissimis angelis data est, ubi iam esset certa securitas peccatorum neminem neminemque moriturum, et talis 10 esset vita sanctorum post nullum laboris doloris mortis experimentum, qualis erit post haec omnia in incorruptione corporum reddita resurrectione mortuorum.

CAPUT XI.

De lapsu primi hominis, in quo bene condita natura 15 vitiata est, nec potest nisi a suo auctore reparari.

Sed quia Deus cuncta praescivit et ideo quoque hominem peccatorum ignorare non potuit: secundum id, quod praescivit atque disposuit, civitatem sanctam debemus adserere, non secundum illud, quod in nostram cognitionem 20 pervenire non potuit, quia in Dei dispositione non fuit. Neque enim homo peccato suo divinum potuit perturbare consilium, quasi Deum quod statuerat mutare compulerit; cum Deus praesciendo utrumque praeveniret, id est, et homo, quem bonum ipse creavit, quam malus esset futurus, et quid boni etiam sic de illo esset ipse factururus. 25

7 Gen. 1, 28

erant primi homines GHβabe^v — 1 et| qui e² 3 si om. e 4 traiecerunt Habv ne a¹ b ex eius b iniquitate VAFG -tatem ~B Hβabelp v 5 quod VAFGβbelp quo a quae Bv damnatione V A¹FG -tionem A¹~Babelp v Hoffm. (cf. p. 8, 4sq.; 36, 15sq.; 44, 13sq.; 49, 5sq.; 65, 30; 67, 3sq.) ita Hab 6 quia e 16 vitiata V; om. pqv 17 et om. F; cf. 401, 20 hom. quoque Bv ideoque hom.? Domb. 19 sanctam Fb ed. Lovan. sanctam eam VAG¹Hβplerr. v suam eam B 21 dispensatione a 22 Nec v

Deus enim etsi dicitur statuta mutare (unde tropica locutione in scripturis etiam paenituisse legitur Deum), iuxta id dicitur, quod homo speraverat vel naturalium causarum ordo gestabat, non iuxta id, quod se Omnipotens facturum
 5 esse praesciverat. Fecit itaque Deus, sicut scriptum est, hominem rectum ac per hoc voluntatis bonae. Non enim rectus esset bonam non habens voluntatem. Bona igitur voluntas opus est Dei; cum ea quippe ab illo factus est homo. Mala vero voluntas prima, quoniam omnia opera
 10 mala praecessit in homine, defectus potius fuit quidam ab opere Dei ad sua opera quam opus ullum, et ideo mala opera, quia secundum se, non secundum Deum; ut eorum operum tamquam fructuum malorum voluntas ipsa esset velut arbor mala aut ipse homo in quantum malae
 15 voluntatis. Porro mala voluntas quamvis non sit secundum naturam, sed contra naturam, quia vitium est, tamen eius naturae est, cuius est vitium, quod nisi in natura non potest esse: sed in ea, quam creavit ex nihilo, non quam genuit Creator de semet ipso, sicut genuit Verbum,
 20 per quod facta sunt omnia; quia, etsi de terrae pulvere Deus finxit hominem, eadem terra omnisque terrena materies omnino de nihilo est, animamque de nihilo factam dedit corpori, cum factus est homo. Usque adeo autem mala vincuntur a bonis, ut, quamvis sinantur esse ad
 25 demonstrandum quam possit et ipsis bene uti iustitia providentissima Creatoris, bona tamen sine malis esse possint, sicut Deus ipse verus et summus, sicut omnis super istum caliginosum aerem caelestis invisibilis visibilisque creatura; mala vero sine bonis esse non possint, quoniam
 30 naturae, in quibus sunt, in quantum naturae sunt, utique bonae sunt. Detrahitur porro malum non aliqua natura, quae accesserat, vel ulla eius parte sublata, sed ea, quae

2 Gen. 6, 6 1. Sam. (1. Reg.) 15, 11 6 Eccle. 7, 30

2 scripturis sanctis B a v 3 separauerat H ed. Arg. 9 sq. mala op. v 12 op. mala H qua l 15 sit om. l 16 est om. A¹ 18 eam e 19 de] ex A⁷ 22 omni modo e 25 posset V¹ H e 28 inuisibilisque (om. uisibilis-) l¹ ed. Lov. 29 possunt V¹

vitiata ac depravata fuerat, sanata atque correcta. Arbitrium igitur voluntatis tunc est vere liberum, cum vitiis peccatisque non servit. Tale datum est a Deo; quod amissum proprio vitio, nisi a quo dari potuit, reddi non potest. Unde Veritas dicit: *Si vos Filius liberaverit, tunc 5 vere liberi eritis.* Id ipsum est autem, ac si diceret: „Si vos Filius salvos fecerit, tunc vere salvi eritis.“ Inde quippe liberator, unde salvator.

Vivebat itaque homo secundum Deum in paradiso et corporali et spiritali. Neque enim erat paradisos corpo- 10 ralis propter corporis bona et propter mentis non erat spiritalis; aut vero erat spiritalis quo per interiores et non erat corporalis quo per exteriores sensus homo frueretur. Erat plane utrumque propter utrumque. Postea vero quam superbus ille angelus ac per hoc invidus per 15 eandem superbiam a Deo ad semet ipsum conversus et quodam quasi tyrannico fastu gaudere subditis quam esse subditus eligens de spiritali paradiso cecidit (de cuius lapsu sociorumque eius, qui ex angelis Dei angeli eius effecti sunt, in libris undecimo et duodecimo huius operis 20 satis, quantum potui, disputavi), malesuada versutia in hominis sensum serpere affectans, cui utique stanti, quoniam ipse ceciderat, invidebat, colubrum in paradiso corporali, ubi cum duobus illis hominibus, masculo et femina, animalia etiam terrestria cetera subdita et innoxia versa- 25 bantur, animal scilicet lubricum et tortuosis anfractibus immobile, operi suo congruum, per quem loqueretur, elegit; eoque per angelicam praesentiam praestantioremque naturam spiritali nequitia sibi subiecto et tamquam instrumento abutens fallacia sermocinatus est feminae, a parte 30 scilicet inferiore illius humanae copulae incipiens, ut gradatim perveniret ad totum, non existimans virum facile credulum nec errando posse decipi, sed dum alieno cedit

6 Io. 8, 36

3 peccatorum l a om. e 10 spiritali BHv 13 per om. V
16 et om. abv 17 quasi quodam B 20 facti l 21 male suasa e
m. suadenda b m. suadendi H in om. e hom. in H 22 sensum V

errori. Sicut enim Aaron erranti populo ad idolum fabricandum non consensit inductus, sed cessit obstrictus nec Salomonem credibile est errore putasse idolis esse servendum, sed blanditiis femineis ad illa sacrilegia fuisse
 5 compulsum: ita credendum est illum virum suae feminae, uni unum, hominem homini, coniugem coniugi, ad Dei legem transgrediendam non tamquam verum loquenti credidisse seductum, sed sociali necessitudine paruisse. Non enim frustra dixit apostolus: *Et Adam non est seductus,*
 10 *mulier autem seducta est*, nisi quia illa quod ei serpens locutus est, tamquam verum esset, accepit, ille autem ab unico noluit consortio dirimi nec in communione peccati; nec ideo minus reus, si sciens prudensque peccavit. Unde et apostolus non ait: „Non peccavit“, sed: *Non est sedu-*
 15 *ctus*; nam utique ipsum ostendit, ubi dicit: *Per unum hominem peccatum intravit in mundum*, et paulo post apertius: *In similitudine*, inquit, *praevaricationis Adae*. Hos autem seductos intellegi voluit, qui id, quod faciunt, non putant esse peccatum; ille autem scivit. Alioquin
 20 quo modo verum erit: *Adam non est seductus*? Sed inexpertus divinae severitatis in eo falli potuit, ut veniale crederet esse commissum. Ac per hoc in eo quidem, quo mulier seducta est, non est ille seductus, sed eum fefellit, quo modo fuerat iudicandum quod erat dicturus: *Mulier, quam*
 25 *dedisti mecum, ipsa mihi dedit, et manducavi*. Quid ergo pluribus? Etsi credendo non sunt ambo decepti, peccando tamen ambo sunt capti et diaboli laqueis implicati.

2 Exod. 32, 3sq. 5 1. Reg. (3. Reg.) 11, 4 10 1. Tim. 2, 14
 17 Rom. 5, 12sq. 25 Gen. 3, 12

AFGBelp ed. Arg. sensu Hab sensus v 23 temporali (ex corpor. corr.) V 30 fallacia AFGHPv fallaciam V(?) Babel ed. Arg. 31 inferioris l — 1 aron V 6 unum sup. lin. 1 hominem unum (om. homini) H 9 Et Adam Domb. (progr. p. 7) sed adam V A FGBHel (marg.), ed. Arg. sed et adam abv Adam pß Hoffm. 11 ille uero e¹ 13 reus est H si mss plerr. ed. Arg.; sed Hv; om. p 16 intr. pecc. Bv 17 similitudinem V 18 eos abv 25 mecum V Ge¹lpv mihi AFBHßabe² ed. Arg. ipsa mi l¹ ed. Arg.

CAPUT XII.

De qualitate peccati a primis hominibus admissi.

Si quem vero movet, cur aliis peccatis sic natura non mutetur humana, quem ad modum illa duorum primorum hominum praevaricatione mutata est, ut tantae corruptioni, quantam videmus atque sentimus, et per hanc subiaceret et morti ac tot et tantis tamque inter se contrariis perturbaretur et fluctuaret affectibus, qualis in paradiso ante peccatum, licet in corpore animali esset, utique non fuit — si quis hoc movetur, ut dixi, non ideo debet existimare leve ac parvum illud fuisse commissum, quia in esca factum est, non quidem mala nec noxia, nisi quia prohibita; neque enim quicquam mali Deus in illo tantae felicitatis loco crearet atque plantaret. Sed oboedientia commendata est in praecepto, quae virtus in creatura rationali mater quodam modo est omnium custosque virtutum; quando quidem ita facta est, ut ei subditam esse sit utile; perniciosum autem suam, non eius a quo creata est facere voluntatem. Hoc itaque de uno cibi genere non edendo, ubi aliorum tanta copia subiacebat, tam leve praeceptum ad observandum, tam breve ad memoria retinendum, ubi praesertim nondum voluntati cupiditas resistebat, quod de poena transgressionis postea subsequutum est, tanto maiore iniustitia violatum est, quanto faciliore posset observantia custodiri.

25

CAPUT XIII.

Quod in praevaricatione Adae opus malum voluntas praecesserit mala.

In occulto autem mali esse coeperunt, ut in apertam inoboedientiam laberentur. Non enim ad malum opus

2 ut ed. V primi hominis peccati admissi p q primi peccati per hominem adm. v 7 et morti V A F G β e l p ed. Arg. et om. BH a b v et tot ac l 8 conturb. l 9 animalis H 12 nisi] sed e² 17 eis e 19 cui V¹ 21 memoriam He ed. Arg. 25 custodire l 27 praebar. V opus V ad opus p q v 28 praecesserit V praecessit p q v

perveniretur, nisi praecessisset voluntas mala. Porro malae voluntatis initium quae potuit esse nisi superbia? *Initium enim omnis peccati superbia est.* Quid est autem superbia nisi perversae celsitudinis appetitus? Perversa enim
 5 est celsitudo deserto eo, cui debet animus inhaerere, principio sibi quodam modo fieri atque esse principium. Hoc fit, cum sibi nimis placet. Sibi vero ita placet, cum ab illo bono inmutabili deficit, quod ei magis placere debuit quam ipse sibi. Spontaneus est autem iste defectus,
 10 quoniam, si voluntas in amore superioris inmutabilis boni, a quo inlustrabatur ut videret et accendebatur ut amaret, stabilis permaneret, non inde ad sibi placendum averteretur et ex hoc tenebresceret et frigesceret, ut vel illa crederet verum dixisse serpentem, vel ille Dei mandato
 15 uxoris praeponeret voluntatem putaretque se venialiter transgressorem esse praecepti, si vitae suae sociam non desereret etiam in societate peccati. Non ergo malum opus factum est, id est illa transgressio, ut cibo prohibito vescerentur, nisi ab eis qui iam mali erant. Neque enim
 20 fieret ille fructus malus nisi ab arbore mala. Ut autem esset arbor mala, contra naturam factum est, quia nisi vitio voluntatis, quod contra naturam est, non utique fieret. Sed vitio depravari nisi ex nihilo facta natura non posset. Ac per hoc ut natura sit, ex eo habet quod a Deo facta
 25 est; ut autem ab eo quod est deficiat, ex hoc quod de nihilo facta est. Nec sic defecit homo, ut omnino nihil esset, sed ut inclinatus ad se ipsum minus esset, quam erat, cum ei qui summe est inhaerebat. Relicto itaque Deo esse in semet ipso, hoc est sibi placere, non iam
 30 nihil esse est, sed nihilo propinquare. Unde superbi secundum scripturas sanctas alio nomine appellantur sibi placentes. Bonum est enim sursum habere cor; non tamen ad se ipsum, quod est superbiae, sed ad Dominum,

3 Eccli. 10, 13 (15) 20 Mt. 7, 18 32 2. Petr. 2, 10

1 peruenitur e 2 quae V A F B β e l quid G a b quod H p v 8 defecit e ei] et l 10 bono l 18 crederet om. e 17 deseret B¹ e ergo] enim B H 28 inhaereret l 30 est om. b ed. Arg. 33 deum l ed. Arg.

quod est oboedientiae, quae nisi humilium non potest esse. Est igitur aliquid humilitatis miro modo quod sursum faciat cor, et est aliquid elationis quod deorsum faciat cor. Hoc quidem quasi contrarium videtur, ut elatio sit deorsum et humilitas sursum. Sed pia humilitas facit subditum superiori; nihil est autem superius Deo; et ideo exaltat humilitas, quae facit subditum Deo. Elatio autem, quae in vitio est, eo ipso respuit subiectionem et cadit ab illo, quo non est quicquam superius, et ex hoc erit inferius et fit quod scriptum est: *Deiecisti eos, cum extollerentur*. Non enim ait: „Cum elati fuissent“, ut prius extollerentur et postea deicerentur; sed cum extollerentur, tunc deiecti sunt. Ipsum quippe extolli iam deici est. Quapropter quod nunc in civitate Dei et civitati Dei in hoc peregrinanti saeculo maxime commendatur humilitas et in eius rege, qui est Christus, maxime praedicatur contrariumque huic virtuti elationis vitium in eius adversario, qui est diabolus, maxime dominari sacris literis edocetur: profecto ista est magna differentia, qua civitas, unde loquimur, utraque discernitur, una scilicet societas piorum hominum, altera impiorum, singula quaeque cum angelis ad se pertinentibus, in quibus praecessit hac amor Dei, hac amor sui.

Manifesto ergo apertoque peccato, ubi factum est quod Deus fieri prohibuerat, diabolus hominem non cessasset, nisi iam ille sibi ipsi placere coepisset. Hinc enim et delectavit quod dictum est: *Eritis sicut dii*. Quod melius esse possent summo veroque principio cohaerendo per oboedientiam, non suum sibi existendo principium per superbiam. Dii enim creati non sua veritate, sed Dei veri participatione sunt dii. Plus autem appetendo minus est, qui, dum sibi sufficere deligit, ab illo, qui ei vere

11 Ps. 72, 18 27 Gen. 3, 5

3 aliquod V¹ 5 susum V (I 595, 18) 6 est sup. lin. 1; om. ed. Arg. 8 eo ipso quo resp. v 12 deiecer e¹¹ 18 tum V¹ 14 tunc H 22 in] cum l 26 ipsi om. AH ed. Arg. hunc p 27 sicut om. l 32 deligit V¹ A² F (deligit — deficit; de infinitivo cf. vol. I

sufficit, deficit. Illud itaque malum, quo, cum sibi homo placet, tamquam sit et ipse lumen, avertitur ab eo lumine, quod ei si placeat et ipse sit lumen — illud, inquam, malum praecessit in abdito, ut sequeretur hoc malum quod per-
 5 petratum est in aperto. Verum est enim quod scriptum est: *Ante ruinam exaltatur cor et ante gloriam humiliatur*. Illa prorsus ruina, quae fit in occulto, praecedit ruinam, quae fit in manifesto, dum illa ruina esse non putatur. Quis enim exaltationem ruinam putat, cum iam
 10 ibi sit defectus, quo est relictus Excelsus? Quis autem ruinam esse non videat, quando fit mandati evidens atque indubitata transgressio? Propter hoc Deus illud prohibuit, quod cum esset admissum, nulla defendi posset imaginatione iustitiae. Et audeo dicere superbis esse utile ca-
 15 dere in aliquod apertum manifestumque peccatum, unde sibi displiceant, qui iam sibi placendo ceciderant. Salubrius enim Petrus sibi displicuit, quando flevit, quam sibi placuit, quando praesumpsit. Hoc dicit et sacer psalmus: *Imple facies eorum ignominia, et quaerent nomen tuum*,
 20 *Domine*, id est, ut tu eis placeas quaerentibus nomen tuum, qui sibi placuerant quaerendo suum

CAPUT XIV.

De superbia transgressoris, quae ipsa fuit transgressione deterior.

25 Sed est peior damnabiliorque superbia, qua etiam in peccatis manifestis suffugium excusationis inquiritur; sicut illi primi homines, quorum et illa dixit: *Serpens seduxit me, et manducavi*, et ille dixit: *Mulier, quam dedisti mecum, haec mihi dedit a ligno, et edi*. Nusquam hic

7 Prov. 18, 12 (16, 18) 18 Mt. 26, 33; 75 20 Ps. 82, 17

349, 24) delegit A¹E^a ed. Arg. diligit rel. v ei om. A — 1 defecit E^a s¹ ed. Arg. 3 ei sibi placet l 6 humilatur V 8 fit] est V¹
 10 quod l ed. Arg. 13 possit l 16 ceciderunt F a b 19 et] ut A² quaerant A F que^r e 20 ut et tu V¹ b 21 placuerunt B H
 a v 23 superuia V transgressoris V (32, 16) -gressionis p q v
 29 mecum V G H b e l p¹ v (30, 25) mihi A F B a p¹ a] e e cōmedi e¹

sonat petitio veniae, nusquam inploratio medicinae. Nam licet isti non sicut Cain quod commiserunt negent, adhuc tamen superbia in aliud quaerit referre quod perperam fecit: superbia mulieris in serpentem, superbia viri in mulierem. Sed accusatio potius quam excusatio vera est, 5 ubi mandati divini est aperta transgressio. Neque enim hoc propterea non fecerunt, quia id mulier serpente sua-dente, vir muliere inpertiente commisit, quasi quicquam Deo, cui vel crederetur vel cederetur, anteponendum fuit.

CAPUT XV.

10

De iustitia retributionis, quam primi homines pro sua inoboedientia receperunt.

Quia ergo contemptus est Deus iubens, qui creaverat, qui ad suam imaginem fecerat, qui ceteris animalibus praeposuerat, qui in paradiso constituerat, qui rerum 15 omnium copiam salutisque praestiterat, qui praeceptis nec pluribus nec grandibus nec difficilibus oneraverat, sed uno brevissimo atque levissimo ad oboedientiae salubritatem adminiculaverat, quo eam creaturam, cui libera servitus expediret, se esse Dominum commonebat: iusta da- 20 mnatio subsecuta est, talisque damnatio, ut homo, qui custodiendo mandatum futurus fuerat etiam carne spiritalis, fieret etiam mente carnalis et, qui sua superbia sibi placuerat, Dei iustitia sibi donaretur; nec sic, ut in sua esset omnimodis potestate, sed a se ipse quoque dis- 25 sentiens sub illo, cui peccando consensit, pro libertate, quam concupivit, duram miseramque ageret servitutem, mortuus spiritu volens et corpore moriturus invitus, desertor aeternae vitae etiam aeterna, nisi gratia liberaret, morte damnatus. Quisquis huius modi damnationem vel 30

4 Gen. 3, 12 sq.

2 Cain quod] ea in quod e; eam H 3. alios G alium B ev 9 fuit mss plerr. ed. Arg. (cf. I, 134, 2) fuerit G²v 17 difficilioribus B honerau. l 18 obaudientiae V 19 amminiculum dederat l 22 mandato l 25 a] ad l 29 liberet V¹ A G l; cf. 44, 21 sq. 30 eius V¹

- nimiam vel iniustam putat, metiri profecto nescit, quanta fuerit iniquitas in peccando, ubi tanta erat non peccandi facilitas. Sicut enim Abrahae non inmerito magna oboedientia praedicatur, quia, ut occideret filium, res difficilissima est imperata: ita in paradiso tanto maior inoboedientia fuit, quanto id, quod praeceptum est, nullius difficultatis fuit. Et sicut oboedientia secundi hominis eo praedicabilior, quo factus est oboediens usque ad mortem: ita inoboedientia primi hominis eo detestabilior, quo factus est inoboediens usque ad mortem. Ubi enim magna est inoboedientiae poena proposita et res a Creatore facilis imperata, quisnam satis explicet, quantum malum sit non oboedire in re facili et tantae potestatis imperio et tanto terrente supplicio?
- Denique, ut breviter dicatur, in illius peccati poena quid inoboedientiae nisi inoboedientia retributa est? Nam quae hominis est alia miseria nisi adversus eum ipsum inoboedientia eius ipsius, ut, quoniam noluit quod potuit, quod non potest velit? In paradiso enim etiamsi non omnia poterat ante peccatum, quidquid tamen non poterat, non volebat, et ideo poterat omnia quae volebat; nunc vero sicut in eius stirpe cognoscimus et divina scriptura testatur, *homo vanitati similis factus est*. Quis enim enumerat, quam multa quae non potest velit, dum sibi ipse, id est voluntati eius ipse animus eius eoque inferior caro eius, non obtemperat? Ipso namque invito et animus plerumque turbatur et caro dolet et veterescit et moritur, et quidquid aliud patimur, quod non pateremur inviti, si voluntati nostrae nostra natura omni modo atque ex omnibus partibus oboediret. At enim aliquid caro patitur, quo servire non sinitur. Quid interest unde, dum

5 Gen. 22, 2 8 Phil. 2, 8 23 Ps. 143, 4

2 fuerit in pecc. iniq. B 2sq. in non peccando felicitas V (in expunctum), B 8 quod 1 ita inob. — mortem (10) om. Ha¹e¹ ita et inoboed. V B 10 enim] et H 14 terrente V^{ol} terrentis A¹ FGp ed. Arg. terrenti A¹Babv terrenis H 23 uanitatis e 24 cum F 25 ipse (alter.) in marg. B 27 veterascit Bv 30 si aliq. p

tamen per iustitiam dominantis Dei, cui subditi servire nolumus, caro nostra nobis, quae subdita fuerat, non serviendo molesta sit, quamvis nos Deo non serviendo molesti nobis potuerimus esse, non illi? Neque enim sic ille nostro, ut nos servitio corporis indigemus, et ideo nostra 5 est quod recipimus, non illius poena quod fecimus. Dolores porro, qui dicuntur carnis, animae sunt in carne et ex carne. Quid enim caro per se ipsam sine anima vel dolet vel concupiscit? Sed quod concupiscere caro dicitur vel dolere, aut ipse homo est, sicut disseruimus, aut 10 aliquid animae, quod carnis afficit passio, vel aspera, ut faciat dolorem, vel lenis, ut voluptatem. Sed dolor carnis tantum modo offensio est animae ex carne et quaedam ab eius passione dissensio, sicut animi dolor, quae tristitia nuncupatur, dissensio est ab his rebus, quae 15 nobis nolentibus acciderunt. Sed tristitiam plerumque praecedit metus, qui et ipse in anima est, non in carne. Dolorem autem carnis non praecedit ullus quasi metus carnis, qui ante dolorem in carne sentiatur. Voluptatem vero praecedit appetitus quidam, qui sentitur in carne 20 quasi cupiditas eius, sicut fames et sitis et ea, quae in genitalibus usitatus libido nominatur, cum hoc sit generale vocabulum omnis cupiditatis. Nam et ipsam iram nihil aliud esse quam ulciscendi libidinem veteres definierunt; quamvis nonnumquam homo, ubi vindictae nullus est sen- 25 sus, etiam rebus inanimis irascatur, et male scribentem stilum conlidat vel calamum frangat iratus. Verum et ista licet inrationabilior, tamen quaedam ulciscendi libido est, et nescio qua, ut ita dixerim, quasi umbra retributionis, ut qui male faciunt, mala patiantur. Est igitur libido 30 ulciscendi, quae ira dicitur; est libido habendi pecuniam, quae avaritia; est libido quomodocumque vincendi, quae pervicacia; est libido gloriandi, quae iactantia nuncupatur.

24 Cic. Tusc. 3, 5, 11; 4, 9, 21

3 sit] est l nob. mol. l 6 percip l poen. non ill. l 7 et om. e¹
 9 quod om. B¹ a¹ b e l¹ cum B² quando a² 10 aut dol. uel l 11 carnis
 om. e 14 animae (-e) G B H a v 26 inanimatis e² p inanibus l inanis-

Sunt multae variaeque libidines, quarum nonnullae habent etiam vocabula propria, quaedam vero non habent. Quis enim facile dixerit, quid vocetur libido dominandi, quam tamen plurimum valere in tyrannorum animis etiam
5 civilia bella testantur?

CAPUT XVI.

De libidinis malo, cuius nomen cum multis vitiis congruat, proprie tamen motibus obsceni caloris ascribitur.

Cum igitur sint multarum libidines rerum, tamen,
10 cum libido dicitur neque cuius rei libido sit additur, non fere adsolet animo occurrere nisi illa, qua obscenae partes corporis excitantur. Haec autem sibi non solum totum corpus nec solum extrinsecus, verum etiam intrinsecus vindicat totumque commovet hominem animi simul
15 affectu cum carnis appetitu coniuncto atque permixto, ut ea voluptas sequatur, qua maior in corporis voluptatibus nulla est; ita ut momento ipso temporis, quo ad eius pervenitur extrēmum, paene omnis acies et quasi vigilia cogitationis obruatur. Quis autem amicus sapientiae sanctorumque gaudiorum conjugalem agens vitam, sed, sicut apostolus monuit, *sciens suum vas possidere in sanctificatione et honore, non in morbo desiderii, sicut et gentes, quae ignorant Deum*, non mallet, si posset, sine hac libidine filios procreare, ut etiam in hoc serendae prolis
20 officio sic eius menti ea, quae ad hoc opus creata sunt, quem ad modum cetera suis quaeque operibus distributa membra servirent, nutu voluntatis acta, non aestu libidinis incitata? Sed neque ipsi amatores huius voluptatis sive ad concubitus conjugales sive ad inmunditias flagitiorum
30 cum voluerint commoventur; sed aliquando inportunus est

23 1. Thess. 4, 4sq.

simis V² et VFHabelp ed. Arg. ut ABv 29 et nescio mss plerr. v sed n. B ut n. Hoffm. qua V plerr. ed. Arg. quia H quae v — 8 obsceni caloris V (cf. p. 54, 7) obscenis corporis pqv 11 quæ B¹ 16 in uol. corp. B 20 sed] et H; om. e³ ed. Arg. 22 desid.] concupiscentiae l 23 possit l 25 ad hunc V (ex huc corr.)

ille motus poscente nullo, aliquando autem destituit in-
hiantem, et cum in animo concupiscentia ferveat, friget
in corpore; atque ita mirum in modum non solum gene-
randi voluntati, verum etiam lasciviendi libidini libido non
servit, et cum tota plerumque menti cohibenti adversetur, 5
nonnumquam et adversus se ipsa dividitur commotoque
animo in commovendo corpore se ipsa non sequitur.

CAPUT XVII.

*De nuditate primorum hominum, quam post peccatum
turpem pudendamque viderunt.*

10

Merito huius libidinis maxime pudet, merito et ipsa
membra, quae suo quodam, ut ita dixerim, iure, non omni
modo ad arbitrium nostrum movet aut non movet, puden-
da dicuntur, quod ante peccatum hominis non fuerunt.
Nam sicut scriptum est: *Nudi erant, et non confundeban-* 15
tur, non quod eis sua nuditas esset incognita, sed turpis
nuditas nondum erat, quia nondum libido membra illa
praeter arbitrium commovebat, nondum ad hominis in-
oboedientiam redarguendam sua inoboedientia caro quo-
dam modo testimonium perhibebat. Neque enim caeci 20
creati erant, ut inperitum vulgus opinatur; quando qui-
dem et ille vidit animalia, quibus nomina inposuit, et de
illa legitur: *Vidit mulier quia bonum lignum in escam
et quia placet oculis ad videndum.* Patebant ergo oculi
eorum, sed ad hoc non erant aperti, hoc est non adtenti, 25
ut cognoscerent quid eis indumento gratiae praestaretur,
quando membra eorum voluntati repugnare nesciebant.
Qua gratia remota, ut poena reciproca inoboedientia ple-
cteretur, extitit in motu corporis quaedam inpudens novi-
tas, unde esset indecens nuditas, et fecit adtentos reddi- 30

16 Gen. 2, 25 22 Ib. 20 24 Ib. 3, 6

1 null. posc. Bv 6 ipsa VAGBa ipsam Hbelpv Hoffm.
7 ipsam H 11 pudeat max. e maximol 18 mouent aut non mouent
Ba mouentur pudenda e (m. 2 sup. lin. add. aut n̄ mouent); sed cf. 17;
43, 12sq. 22 illa 1^a illic 1^a et de] de H 23 (a)esca VH1 ed. Arg.

ditque confusos. Hinc est quod, postea quam mandatum Dei aperta transgressione violarunt, scriptum est de illis: *Et aperti sunt oculi amborum et agnoverunt quia nudi erant, et consuerunt folia fici et fecerunt sibi campestria.*

5 *Aperti sunt*, inquit, *oculi amborum*, non ad videndum, nam et antea videbant, sed ad discernendum inter bonum quod amiserant et malum quo ceciderant. Unde et ipsum lignum, eo quod istam faceret dinoscentiam, si ad vescendum contra vetitum tangeretur, ex ea re nomen accepit,

10 ut appellaretur lignum sciendi boni et mali. Experta enim morbi molestia evidentior fit etiam iucunditas sanitatis. *Cognoverunt ergo quia nudi erant*, nudati scilicet ea gratia, qua fiebat ut nuditas corporis nulla eos lege peccati menti eorum repugnante confunderet. Hoc itaque cogno-

15 verunt, quod felicius ignorarent, si Deo credentes et oboedientes non committerent, quod eos cogeret experiri infidelitas et inoboedientia quid noceret. Proinde confusi inoboedientia carnis suae, tamquam teste poena inoboedientiae suae, *consuerunt folia fici et fecerunt sibi campestria*,

20 id est succinctoria genitalium. Nam quidam interpretes „succinctoria“ posuerunt. Porro autem „campestria“ Latini quidem verbum est, sed ex eo dictum, quod iuvenes, qui nudi exercebantur in campo, pudenda operiebant; unde qui ita succincti sunt, campestratos vulgus appellat.

25 Quod itaque adversus damnatam culpa inoboedientiae voluntatem libido inoboedienter movebat, verecundia pudenter tegebat. Ex hoc omnes gentes, quoniam ab illa stirpe procreatae sunt, usque adeo tenent insitum pudenda velare, ut quidam barbari illas corporis partes nec in

30 balneis nudas habeant, sed cum earum tegimentis lavent. Per opacas quoque Indiae solitudines, cum quidam nudi philosophentur, unde gymnosophistae nominantur, adhibent

4 Gen. 3, 7 25 August. De nupt. et concup. c. 30

8 oc. eorum B cognou. Bv 4 (et 19) ficus l 7 quo] quod e unde ips. l 8 dinosc. VAFGBH e l dignosc. v Hoffm. 9 et ex V² l 17 nocerent H v 19 cossuer. V 20 succintor. Ve 24 appellant V 30 balneos l tegim. Vel ed. Arg. tegum. AFGHBv

tamen genitalibus tegmina, quibus per cetera membrorum carent.

CAPUT XVIII.

De pudore concubitus non solum vulgaris, sed etiam coniugalis.

5

Opus vero ipsum, quod libidine tali peragitur, non solum in quibusque stupris, ubi latebrae ad subterfugienda humana iudicia requiruntur, verum etiam in usu scortorum, quam terrena civitas licitam turpitudinem fecit, quamvis id agatur, quod eius civitatis nulla lex vindicat, 10 devitat tamen publicum etiam permissa atque impunita libido conspectum, et verecundia naturali habent provisum lupanaria ipsa secretum faciliusque potuit impudicitia non habere vincla prohibitionis, quam impudentia remove latibula illius foeditatis. Sed hanc etiam ipsi turpes tur- 15 pitudinem vocant, cuius licet sint amatores, ostentatores esse non audent. Quid? concubitus coniugalis, qui secundum matrimonialium praescripta tabularum procreandorum fit causa liberorum, nonne et ipse quamquam sit licitus et honestus, remotum ab arbitris cubile conquirat? Nonne 20 omnes famulos atque ipsos etiam paranympnos et quoscumque ingredi quaelibet necessitudo permiserat, ante mittit foras, quam vel blandiri coniux coniugi incipiat? Et quoniam, sicut ait etiam quidam „Romani maximus auctor eloquii“, omnia recte facta in luce se conlocari 25 volunt, id est appetunt sciri: hoc recte factum sic appetit sciri, ut tamen erubescat videri. Quis enim nescit, ut filii procreentur, quid inter se coniuges agant? quando quidem ut id agatur, tanta celebritate ducuntur uxores; et tamen cum agitur, unde filii nascentur, nec ipsi filii, 30

25 Lucan. Phars. 7, 62 26 Cic. Tusc. 2, 26, 64

1 membra B¹ 4sq. ut editur V vulgari . . coniugali p q v
14 uincula GHv 20 conquirat VAFGl p requirit Babev 21 et]
ut l 24 quidam etiam B etiam om. v quidem H 25 eloqui V
F1 recta l luce^m V 26 hoc] quod e^{marg.}

si qui inde iam nati sunt, testes fieri permittuntur. Sic enim hoc recte factum ad sui notitiam lucem appetit animorum, ut tamen refugiat oculorum. Unde hoc, nisi quia sic geritur quod deceat ex natura, ut etiam quod
5 pudeat comitetur ex poena?

CAPUT XIX.

Quod partes irae atque libidinis, quae in homine tam vitiose moventur, ut eas necesse sit frenis sapientiae cohiberi, in illa ante peccatum naturae sanitate non fuerint.

- 10 Hinc est quod et illi philosophi, qui veritati propius accesserunt, iram atque libidinem vitiosas animi partes esse confessi sunt, eo quod turbide atque inordinate moventur ad ea etiam, quae sapientia perpetrari vetat, ac per hoc opus habere moderatrice mente atque ratione.
- 15 Quam partem animi tertiam velut in arce quadam ad istas regendas perhibent conlocatam, ut illa imperante, istis servientibus possit in homine iustitia ex omni animi parte servari. Hae igitur partes, quas et in homine sapiente ac temperante fatentur esse vitiosas, ut eas ab his rebus,
- 20 ad quas iniuste moventur, mens conpescendo et cohibendo refrenet ac revocet atque ad ea permittat, quae sapientiae lege concessa sunt (sicut iram ad exerendam iustam cohercitionem, sicut libidinem ad propagandae prolis officium) — hae, inquam, partes in paradiso ante peccatum
- 25 vitiosae non erant. Non enim contra rectam voluntatem ad aliquid movebantur, unde necesse esset eas rationis tamquam frenis regentibus abstinere. Nam quod nunc ita moventur et ab eis, qui temperanter et iuste et pie vivunt, alias facilius, alias difficilius, tamen cohibendo et

3 fugiat H 5 cōmittetur ed. Arg. -mittitur l -mittatur H
7 ut ed. V (sed patet pro partes) quae in homine om. p q v 9 co-
hibere p quae in illa q v quae nulla p fuerint V fuerunt p q v
10 et om. l 12 eo] et V turbidae (turp. e) B e turpiter ed. Arg. 13 per-
petrare e netat mss non vetat v Wey. ('nescio an recte, cf. 21sq.:
quae sapientiae lege concessa sunt' Domb.⁵) 14 habent e
22 exerendam V A B e¹ l (cf. l 237, 14) exercend. G H a b e² p v
Hoffm. 23 cohercion. e ed. Arg. 26 est A F ed. Arg. rationes l